

Eski Uygur Türkçesi Tıp Metinlerinde Tedavi Usulleri Treatment Methods in Old Uyghur Medical Texts

ARŞ. GÖR. DR. GÜNDOĞAN ALPAY*

Öz

Eski Uygur Türkçesi tıp metinleri, Uygurlardan kalan geç tarihli metinler olarak değerlendirilmektedir. Bu metinler, yalnızca barındırdıkları dilsel ve kültürel özellikleriyle değil, aynı zamanda dönemin tıp anlayışını ve tedavi şekillerini yansıtmaları bakımından da önem taşımaktadır. Bu metinler üzerinde geleneksel Hint tıbbının büyük bir tesiri olduğu, söz konusu metinlerin *Aṣṭāṅgahṛdayasamhitā*, *Yogasataka* ve *Siddhasāra* gibi temel Hint metinlerinden tercüme edildikleri bilinmektedir. Bu sebeple bu metinlerde yer alan tedavi usulleri, Uygurların içinde bulunduğu medeniyet dairesinin bilgi birikimini ve kültürel etkileşimlerini yansıtan bir yapıya sahiptir. Bu metinlerde hastalığın niteliğine göre çoğunlukla maddi tedavi uygulamaları karşımıza çıksa da birtakım majik müdahale biçimlerine de rastlanmaktadır. Bu çalışmada EUT tıp metinlerinde yer alan çeşitli hastalıkların tedavisine dair uygulamalar, birincil ve ikincil uygulamalar olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda Eski Uygur Türkçesi devrinden miras kalan din dışı malzemenin hekimlik uygulamaları ile sınırlı olan kısmını konu edinmekte ve tarihsel Türk tıbbı bağlamında alan yazınına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, tıp, tıp metinleri, tedavi usulleri, geleneksel Hint tıbbı

Abstract

Old Uyghur medical texts are considered late-dated texts inherited from the Old Uyghur period. These texts are notable not only for their linguistic and cultural characteristics but also for representing the medical understanding and treatment methods of the period. The following is known about these texts: Traditional Indian medicine has had a significant influence on these texts. It is known that they were translated from fundamental Indian texts such as the *Aṣṭāṅgahṛdayasamhitā*, *Yogasataka* and *Siddhasāra*. For this reason, the treatment methods in these texts have a structure that reflects the knowledge and cultural interactions of the civilization in which the Uyghurs live. Although we mostly encounter material treatment practices in these texts, depending

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gundoganalpay@gmail.com, ORCID: 0000 0002 5336 0427.

Geliş/Arrival: 01.01.2026
Kabul/Accepted: 20.02.2026
Yayın/Published: 26.03.2026

This work is licensed under a CC
Attribution 4.0 International Licence.

© Söylem and Author(s)

Alıntı/Cite as: Alpay, Gündoğan (2026). "Eski Uygur Türkçesi Tıp Metinlerinde Tedavi Usulleri". *Söylem* 11(1): 349-376
Doi: 10.29110/soylemdergi.1853293

on the type of disease, some forms of magic treatment practices are also encountered. In this study, the treatments for various diseases in Old Uyghur medical texts are categorized into two primary groups: primary and secondary treatment. This study also examines the non-religious material inherited from the Old Uyghur period, specifically focusing on medical practices in these texts, and aims to contribute to the literature in the context of historical Turkic medicine.

Keywords: Old Uyghur, medicine, medical texts, treatment methods, traditional Indian medicine

GİRİŞ

Hekimliğin başlangıcına dair kesin bir hüküm vermek oldukça güçtür. Fakat değişken, devinim hâlinde ve diyalektik bir evren tasavvuru çerçevesinde “hastalık” etmenlerinin, karşıtı olarak yorumlanabilecek olgulara tekabül eden “yaşam” ile eş zamanlı bir biçimde var olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu varsayım; herhangi bir hastalığa karşı koruyucu, sağaltıcı her türden uygulamanın da kronolojik olarak yaşamın başlangıcından bu yana var olmasını gerekli kılmaktadır. Milyonlarca yıldır devam eden içgüdüleri sayesinde pek çok hayvan türü, çeşitli hastalıklarla baş ederek nesillerini devam ettirmeyi başarmıştır. Bu husus insan dışındaki canlıların maruz kaldıkları hastalıkları kendilerine özgü yöntemlerle pek tabii sağaltabildiklerini ve bu yönde davranış geliştirebildiklerini göstermektedir. Ancak hekimlik; sistemli, metodik, birikime dayalı ve insanoğluna ait bir uğraştır.

Yazılı kaynaklar, yaklaşık 5000 yıl önce Akdeniz çevresi ve Yakın Doğu’da Mezopotamya-Mısır medeniyetlerinde ortaya çıkan sonrasında Yunan-Roma ve İslam medeniyetine intikal eden bir tıp alan yazını sunmaktadır (Bayat, 2016, s. 14). Bu alan yazınına bilim tarihinin diğer konularında olduğu gibi Hint ve Çin tıbbı da çeşitli bakımlardan dâhil edilmektedir. Ancak dünya genelinde büyüklü küçüklü her insan topluluğunun, farklı sosyokültürel ve çevresel etmenlerin etkisiyle şekillenmiş kendi kendine yeten ve özgün hekimlik uygulamalarına sahip olduğu kabul edilmektedir. Dünyanın birçok bölgesine yayılıp gittikleri yerleri yurt tutan Türklerde de hem tabiatla olan sıkı ilişkinin hem de farklı toplumlarla kurulan temasların bir sonucu olarak temel ve ileri hekimlik uygulamalarının olması tabiidir.

İslamiyet öncesi Türkçe tıp alan yazınına ait en eski ve kapsamlı yazılı malzeme, Eski Uyğur Türkçesi [EUT] devrinde karşımıza çıkmaktadır. EUT edebiyatı esasında Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık (Nasturî) gibi dinlere ait çeşitli tür ve konudaki metinlerin tercüme ya da uyarlanmasına dayanmaktadır. Ancak bu devre ait olup din dışı konuları içeren metinler de mevcuttur. Bu metinlerin önemli bir kısmını Uyğurların günlük yaşamını ihtiva eden sivil belgeler oluştursa da tıp veya sağlık bilgisi metni olarak tarif edilebilecek birtakım fragmanlar da günümüze ulaşmış durumdadır.

Bu çalışma, EUT devrinden miras kalan din dışı malzemenin hekimlik uygulamaları ile sınırlı olan kısmını konu edinmektedir. Bu yapılırken EUT devrine ait farklı tıp ve sağlık bilgisi metinleri taranmış; bu metinlerden çalışmanın konusuna uygun olan, nispeten bütünlüklü ve ayrıntılı metin parçaları çalışmanın örneklemine dâhil edilmiştir. Seçilen bu metin parçaları çalışmada italik şekilde sunulmuş; köşeli parantez içinde “[Yazar Soyadı Yayın Yılı Sayfa Numarası Satır Numarası]” formülüne göre işaretlenmiştir. Farklı kaynaklardan derlenen bu metin parçalarında, tutarlı bir imla

düzeni oluşturmak amacıyla sözcüklerin yazımına zaman zaman müdahalelerde bulunulmuştur. Seçilen metinlerin tamamının Türkiye Türkçesine aktarımı, üslup birliği ve çeviri bütünlüğünde tutarlılık sağlanması maksadıyla tarafımızca yapılmış ve bu aktarımlar tırnak işareti (""") içinde gösterilmiştir.

1. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE ÇEŞİTLİ TEDAVİ USULLERİNE DAİR

Yukarıda hekimliğin; sistemli, metodik, birikime dayalı ve insanoğluna ait bir uğraş olduğuna bununla birlikte Türklerin gerek tabiatla olan sıkı ilişkilerinin gerekse farklı toplumlarla kurduğu temasların bir sonucu olarak temel ve ileri hekimlik uygulamalarının tarihin erken devirlerinden bu yana var olmasının zaruriliğine değinilmişti. Bu husus Türk hekimlik tarihine dair genişçe bir literatürün mevcut olduğunu ihsas ettirmektedir. Ancak Türk hekimlik tarihinin başlangıcına veya ileri safhalarına dair etraflı bir bilgi sunmak, bu çalışmanın kapsamını aşacağı için burada, çalışmanın devamına zemin hazırlayacak bazı temel kavramlara ve Türk hekimliğine dair çıkarım yapmaya olanak sağlayacak birtakım hususlara değinmekle yetinilecektir.

Bu çerçevede Türkçenin farklı devirlerine ait metinlerde, tıbbi uygulamaları majik ve maddi olarak ayırmaksızın, hekim anlamında birden fazla sözcük karşımıza çıkmaktadır: *Otaçı, emçi, ata sagun*¹, *kam*² vb. *Otaçı, emçi, ata sagun* sözcüklerine karşılık gelen kimselerin mahiyet bakımından aralarındaki ayrıma dair kesin bir hüküm vermek güçtür. Ancak gerek tedavi usulü gerek tedavi edilen hastalıkların türü bakımından *kam* ile sözü edilen diğer kimseler arasında belirgin bir fark vardır. *Kutadgu Bilig*'den bu ayrıma dair birkaç beyit şöyledir:

*olarda birisi otaçı turur / kamug ig togaka bu emçi erür
yime ök kereklig saña bu kişi / anırsız oñulmaz tirilik işi
tirig bolsa yalñuk yime igler ök / iğın emçi körse otun emler ök
[Arat KB 438 4355/4358].*

“Onlardan birisi *otaçı*'dır. Tüm ağrı ve sızıya bu şifacıdır.”

“Yine çok gereklidir sana bu kişi. Onlarsız yapılmaz sıhhat işi.”

“Sağlıklıyken insan aniden hasta olur. Hastalığını hekimler görse hemen çare bulur.”

*bularda basa keldi afsunçılar / bu yıl yeklik igke bu ol emçiler
bularka yime ök katılgu kerek / bu yıl yeklig igke okıgu kerek
otaçı unamaz mu'azzim sözün / mu'azzim otaçık ewrer yüzün
ol aymış otug yise igke yarar / bu aymış bitik tutsa yekler yırar
[Arat KB 438-439 4361/4365].*

¹ DLT'de Kaşgarlı, sözcüğe doğrudan ‘Türk doktor.’ şeklinde bir karşılık vermektedir. Bk. Ahmet Bican, Ercilasun ve Ziyat, Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 173.

² DLT'de *arwaş-* fiiline dair verilen açıklamalarda *kamlar kamug arwaşı* cümlesine Kaşgarlı, “Kâhinler birtakım sözler mırıldandırırlar (büyülü dualar ettirir). Cin çarpmasını tedavi sırasında söyledikleri şeyler için de aynı fiil kullanılır.” şeklinde bir açıklama getirmektedir. Buna dayanarak çeşitli Türk boyları arasında majik tedavi uygulamalarının kamlar tarafından yürütüldüğü düşünülebilir. Bk. Ahmet Bican, Ercilasun ve Ziyat, Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 110.

“Bunlardan başka efsuncular var. Cin, peri derdine bunlar şifacıdır.”

“Bunları da böyle kabul etmek gerek. Bu cin, peri derdine ezberden okumak gerek.”

“Otaçı onaylamaz efsuncu sözünü. Efsuncu otaçıdan çevirir yüzünü.”

“O der; ilaç içse hastalığa yarar. Bu der muska taşısa cinler ırar.”

Bu beyitlerden hareketle *kamların* majik tedavi yöntemlerini uygulayan büyücü-hekimler oldukları; *otaçı*, *emçi* ve *ata sagun*’un ise maddi tedavi usullerini uygulayan hekimler oldukları anlaşılmaktadır.

Buna ek olarak, *Altun Yaruk Sudur*’a ait bazı fragmanlardan *otaçıların* mahiyetine ve meziyetlerine dair malumat elde etmek mümkündür. Buna göre mahir bir *otaçı*, hastalığın *yel* ‘rüzgâr’, *sarıg* ‘safra’, *leşp* ‘balgam’ yahut bunların birleşimi olarak değerlendirilen *sanipat* kaynaklı olup olmadığını teşhis edebilme; tedavi için elverişli zamanı *tört ödlär* ‘dört mevsim’ ile *altı kâşinlär* ‘altı dönem’ şeklinde yapılan taksim doğrultusunda tayin edebilme; hastalığın tedavisinde tercih edilecek yiyeceğin türünü *altı tatıg* ‘altı tat’ tasnifi doğrultusunda belirleyebilme; ilaçları bir takvim çerçevesinde, doğru ölçülerde, faydasına göre hazırlayabilme bakımlarından yetkin olmak durumundadır.³ Ayrıca mahir bir *otaçının* *säkiz törlüg ädrämi* ‘sekiz türlü erdemi’ tam bir yetkinlik ile bilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayurvedik metinlerde, Skr. *aṣṭāṅgāyurvediyatantra* şeklinde karşımıza çıkan bu hususun *Altun Yaruk Sudur*’daki tezahürü şöyledir:

olar yänä bu titir yiñnä idmak baş yarmak ätözüg ämlämäk agukmuşlarıg ämlämäk oglank(a)yalarıg ançulayu ok karılarıg yigit kılmak ulugug kiçigig üstämäk... “...bunlar ise şöyledir: İğne batırmak (akupunktur), yara açmak (cerrahi uygulama), bedeni iyileştirmek, zehirlenenleri tedavi etmek, çocukları tedavi etmek, gençleşme (uzun yaşama) ilmi, büyüğü küçüğü arttırmak (üreme, cinsel gücü arttırma)...” [Kaya AY(S) 575 15359/15363].

Bu ifadeden hareketle Uygur devri tıp uygulamaları içinde çeşitli tedavi usullerinin yanı sıra akupunktur uygulamalarının da önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanı sıra EUT devri metinlerinden hareketle, Uygur devrinde günümüzdeki “hastaneler”e karşılık gelecek bazı yapıların inşa edildiği anlaşılmaktadır. *Maytrisimit*’de geçen *iglig yatgu ävlär etip buşı bersär* ‘Hasta(lar)ın yatacağı evler inşa edip sadaka olarak bağışlasalar.’ (Tekin, 2019, s. 108-109) ifadesi, bunun açık bir örneğidir. Bu ifadenin manastırla ilgili bir sahnede ve manastır inşa etmek, eski manastırları tamir ettirmek gibi eylemlerin faziletinden bahsedildiği bir bölümde yer alması bize o devirde manastırların bünyesinde hastalara tahsis edilmiş birtakım yapıların olduğunu düşündürmektedir.

Alan yazınında ilk Türk hekimleri hakkında birtakım bilgilere de erişmek mümkündür. Baykuzu, *Pi-chiu Ni Chuan* 比丘尼传 ‘Rahibeler Dizisi’ adındaki metnin *Huei Chun* adlı rahibenin biyografisinin aktarıldığı ikinci bölümünde, Asya Hunları devrinde yaşamış bir Türk hekiminin varlığından söz etmektedir (2023, s. 85). Hun hekim *Chü-ch’ü* Chin-sheng, Kuzey Liang devletinden

³ *Altun Yaruk Sudur*’daki ilgili fragmanlar için bk. Ceval, Kaya (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 571-577.

bir asilzade olup *Chi Chan Ping Mi Yao Fa* ‘Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sūtrası’ adında bir *sūtrayı* sahip olduğu tıbbi bilgi ve tecrübeyi de kullanarak yorumlamış ve bu doğrultuda tercüme etmiştir (Baykuzu, 2023, s. 85-86). Bunun yanı sıra Baykuzu, Tibet’in Tufan/Tubo Devleti 吐蕃 (618-846) döneminde Tibet tıbbını geliştirmek maksadıyla toplanan bir kurultaydan söz etmektedir. Ona göre; 728 yılında Sanyeh Si 桑耶寺 Manastırında düzenlenen bu kurultaya İran, Hindistan, Nepal, Roma ve Çin gibi devletlerden “hekimler” çağrılmıştır. Kurultay sonrasında tüm “hekimlerin” görüşleri, çevirileri ve yorumlarından faydalanarak Tibet tıbbını oluşturacak bir metin yazılmıştır. Bu kurultaya katılanlardan biri de adı “Sengdö Ochen”, “Sen-ge Odchan hPhel” ve “Sengge-öchan-pelje” gibi değişik şekillerde yazılan Tibetlilerin “dru-gu” adını verdikleri Türk Kağanlığından bir hekimdir (Baykuzu, 2023, s. 88).

Buna ek olarak Baykuzu, çalışmasında önemli bir hususa daha dikkat çekmektedir. O, yukarıda sözü edilen Tibetçe metinde Türk Kağanlığında hayvan ve insanların demirle dağlanarak tedavi edildiğine; tedaviler sırasında kan almaya yarayan iğnelere başvurulduğuna ve Türklerin bu uygulamalarda mahir olduklarına dair kayıtların varlığından söz etmektedir (Baykuzu, 2023, s. 88). Benzer uygulamalara *Divânu Lugâti’t-Türk*’teki [DLT] birkaç kayıta da tesadüf edilmektedir. “ol atın çekti.” cümlesine Kaşgarlı, ‘O, tırnak yarası vb. şeylerden dolayı atından kan aldırdı.’ şeklinde bir açıklama yapmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 285). Yine “ol kânig sorturdu.” cümlesine Kaşgarlı ‘O, hacamat şişesiyle kanın emilmesi ve akıtılması için emir verdi.’ şeklinde bir açıklama yapmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 286). Yaraları dağlama usulüne ilişkin uygulamaların varlığını da yine Kaşgarlı’nın “ol bâşın tögnedi” ‘O, yarasını ateşle dağladı.’ şeklindeki ifadesinden anlamaktayız.

DLT’den hareketle, çeşitli hastalıkların tedavisine yönelik benzer usullere dair verileri daha da çoğaltmak mümkündür. Örneğin, *sorgu* ‘hacamat yaparken kullanılan bardak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 286); *sorgu* ‘kan alma aleti’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 251); *kanagu* ‘neşter’⁴ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 194); *arkaçak* ‘ağza ilaç dökmek için kullanılan bir aletin adı. Sükürreçeye (bir tür çukur kap) benzer ve deliği vardır.’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 74); *yakıg* ‘(vücuttaki) şiş vb. üzerine konan yakı’. Söz konusu örnekler, Türk boylarının günlük yaşam pratikleri içerisinde çeşitli tedavi usullerine vakıf olduklarını göstermektedir.

Bunlara ek olarak çalışmanın esas konusunu teşkil eden EUT tıp ya da sağlık bilgisi metinlerinin göz ardı edilmemesi gereken temel bir özelliğine değinmek gerekmektedir. Rachmatî⁵, 1930 yılında Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış tıbbi fragmanların ilk yayımını yaparken, bu metinlerde yer alan uygulamaların en azından büyük bir kısmının Türk halk hekimliğine dayandığı kanaatini dile getirmiştir (1930, s. 4). Ne var ki, Rachmatî’nin söz konusu metinleri yayımlamasını takiben, araştırmacılar tarafından bu fragmanların Sanskrit, Tibetçe, Toharca, Soğdca, Hoten Sakacası, Çince ve Moğolca gibi çeşitli dillerdeki asıllarını ve tercümelerini tespit etmeye yönelik

⁴ Aynı işlevi yerine getiren benzer bir aletin varlığı, *Codex Cumanicus*’ta *sünjölçe* ~ *sungulza* şeklinde kaydedilen ve ‘neşter’ anlamına gelen kelimeyle de belgelenebilmektedir. Bk. Mustafa, Argunşah ve Galip, Güner (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, 212.

⁵ Çalışmamızda, Rachmatî şeklinde ifade edilen isim, Reşit Rahmeti Arat’tır. Arat’ın Almanca yayımlanan ve bu çalışmaya kaynak teşkil eden eserlerinde adı G. R. Rachmatî olarak kullanılmıştır. Bu nedenle çalışmamızın hem inceleme hem de kaynakça kısmında asıl metne riayet edilerek Arat, G. R. Rachmatî olarak gösterilmiştir.

çalışmalar yürütülmüş; bunun neticesinde EUT tıp metinlerinin genelde Sanskrit'ten özellikle de Vābghata⁶'nın *Aṣṭāṅghrdayasamhitā* adlı eserinden tercüme edildikleri anlaşılmıştır (Sertkaya, 1997, s. 349-359). Bu doğrultuda Zieme, Hint tıbbının Eski Uygur tıbbı üzerinde büyük bir tesiri olduğunu; *Yogasataka* ve *Siddhasāra* gibi temel Hint metinlerinin çoğunun ya iki dilli baskılarla ya da yalnızca Eski Uygurca olarak tercüme edildiğini belirtmektedir (2007, s. 309). Bu sebeple Hint *Materia Medica*'sında⁷ yer alan Sanskrit dilindeki *vastikarma*, *phalavarti*, *nasya*, *kavala*, *sirovasti*, *netrekarma*, *svedana*, *dhumāpāna*, *dhupana*, *kshāarakarma* gibi çeşitli tedavi usulleri hakkında bilgi sahibi olmak mevcut metinlerin anlaşılması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Bu, meselenin çerçevesini çizen genişçe malumatla birlikte EUT tıp metinlerinde de çeşitli hastalıkların tedavi edilme usulleri hakkında şunları söylemek mümkündür:

1.1. Birincil Tedavi Usulleri

Tarafımızca birincil tedavi usulleri ifadesi; etkisini doğrudan doğruya gösteren, tatbikî, müdahale içeren, hekimin tasarrufunda olan uygulamaları; tedaviyi sürece yayan, tedavide hastanın kendi tasarrufuna bağlı olan diğer uygulamalardan ayırmak maksadıyla kullanılmıştır. Bu usuller aşağıdaki gibidir:

1.1.1. Ağızda Bekletmek veya Gargara Yapmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü 'ağızda bekletmek, gargara yapmak' anlamı *agızta tut-*, *agzınta tut-* fiil şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu örneklerin tamamı, diş rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılacak ilaçların hazırlanmasına ilişkin tariflerde karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta hazırlanan ilaçlarda, sirkenin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca bir ilacın tarifinde, hazırlanacak ilacın soğutulması tavsiye edilmektedir. Bu da sıcak ve soğuk olmak üzere iki tür ilaç hazırlanabildiğini düşündürmektedir.

Hint *Materia Medica*sında bu türden uygulamalar Skr. *ganḍusha* şeklinde ifade edilmektedir. *Ganḍusha* türü uygulamalarda sıvı ve katı maddelerin karışımından meydana gelen gargaralara Skr. *kavala* adı verilmektedir (Dutt, 1877, s. 18). Buna ek olarak kimi tozların veya yoğun kıvamlı sıvıların parmaklar vasıtasıyla diş ya da diş etlerine sürülmesi şeklinde bir başka uygulama daha karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulama ise Skr. *pratisārana* şeklinde adlandırılmaktadır (Dutt, 1877, s. 18). Jolly, bu gargaraların gözden yaş gelip burun akasıya kadar uygulanması gerektiğini ifade etmektedir (1901, s. 28). Ancak Eski Uygur tıp metinlerinde bunu belirten herhangi bir fragmana rastlanmamaktadır.

⁶ MS. 12. yüzyılda yaşamış Hintli bilgindir. *Aṣṭāṅgasaṅgraha* ve *Aṣṭāṅghrdaya* adlı iki tıp kitabı yazdığı bilinmektedir. İslam medeniyetinin yükseldiği bir devirde yaşadığı için Müslüman bir hekimden tıp eğitimi aldığı bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Vettam, Mani (1975). *Purāṇic Encyclopaedia*. Delhi-Padna-Varanasi: Motilal Banarcidass, 818.

⁷ *Materia Medica* terimi, tedavi amacıyla kullanılan herhangi bir maddenin tedavi edici nitelikleri hakkında toplanan bilgi birikimini ifade eden Latince bir terimdir. Terim, MS. 1. yüzyılın ikinci yarısında Antik Yunanda yaşamış Kilikyalı hekim Pedanius Dioscorides'in *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, *Peri hylēs iatrikēs* 'Tıbbi Malzeme Üzerine' adlı eserinin başlığından hareketle kullanıma girmiştir. Terim, Roma İmparatorluğu döneminden günümüze değin kullanılagelmiştir. Terim ve Dioscorides hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rifat Vedat, Yıldırım (2022). "Pedanius Dioscorides (MS. 1. yüzyıl): Anadolu Hekim, Herbalist ve Materia Medica Yazarı". *Anadolu Tıp Dergisi* (1). 67-72.

tişni kurt yesär bor sirkäsin ağızta tutup birgärtä tökgü ol ädgü bolur “Diş çürüdüğünde üzüm sirkesini ağızda çalkalayıp tükürmek gerekir. İyi olur.” [Rachmati 1930 70/71].

tiş ağırgka äm kara mirç bir bakır sirkä birlä kayınturup sovuk kılıp ağızda tutsar tiş ağırg kedär “Diş ağrısına ilaç: Kara biber, sirkeyle kaynatılıp soğuduktan sonra ağızda bekletilirse diş ağrısı geçer.” [Rachmati 1930 12 134/135].

kimniñ tiş ağırg bolsar k(a)rkrogn köyürzün külin alzun yıpar kara tuz bilän agzında tutzun kan küçäp tiş ağırmış ärsär ädgü bolgay “Diş ağrıyan bir kimse, arındırılmış yağı yakıp külünü alıp misk (ve) kara tuz ile (karıştırıp) ağızda tutsun. Eğer ağrı kanın basıncından kaynaklanıyorsa iyileşecektir.” [Rachmati 1932 16 25/28].

1.1.2. Büyü Yapmak, Muska Yazdırmak

Gezegenlerden gelen kötü etkilerden ve doğum esnasındaki takımyıldızının sıkıntılarından sakınmak; büyülerden, hayaletlerden, iblislerden, ceset şeytanından (Skr. *vetāla* ~ *vetāda*) korunmak; bir kâbusun kötü tesirinden kurtulmak; hastalık, acı ve ızdırap çekmemek; silahlı çarpışma ve savaş yoluyla telef olmaktan kurtulmak gibi çeşitli etkilere dair bir büyü metninde *arva*- ‘büyü yapmak, büyü ritüeli gerçekleştirmek’ fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. Yine bir başka metinde de söz konusu ritüelin *arva*- fiiliyle karşılandığı görülmektedir. Buna ek olarak bu tedavi usulü *vu çizdır*- ‘muska yazdırmak’ şeklinde de ifade edilebilmektedir. Buradaki *vu* sözcüğü, Çince 符 *fu* ‘muska, tılsım’ sözcüğünden bir alıntıdır (Wilkens, 2021, s. 270).

Rachmati, *Zur Heilkunde der Uiguren II*’de Uygurların hastalıkları salt tıbbi usullerle tedavi etmeye yatkın olduklarını, bu fragmanlarda büyücülüğün tamamen dışarıda bırakıldığını belirtmektedir (1932, s. 3). Ancak Arat’ın ilk yayımlarının ardından bazı Eski Uygurca fragmanlarda büyü ve muska uygulamalarına ilişkin ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Bu fragmanlardan büyü sözleri yüz sekiz defa okumanın önemli bir ritüel olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sertkaya (2021)’den alınan aşağıdaki metin parçasında, büyü ritüelinin büyü yapılacak bir kimsenin temsiline uygulanması kayda değerdir. Aynı metinden hareketle, bu ritüelin Avalokiteśvara’nın resmi ya da heykeli önünde yapıldığı sonucuna varmak mümkündür.

...bo otlarig tüz üliş kılıp puş yultuzka sokup lalap bo d(a)rni üzä ol lalamış otug [yüz] säkiz kata arvazun “...bu ilaçları eşit parçalar hâline getirip (Ay) Pusya burcundayken (?) öğütüp dibekte ezip bu Dhāraṇī ile o ilacı yüz sekiz defa okusun.” [Maue ve Sertkaya 1986 81-82 38/41].

kim k[ayu ayıg ögli ..] yağı yala yañku kämişip ämgäkkä tägürgäli kıl[ın]sar .. ötr[ü arıg] t[opra]k alıp .. azu müin .. azu lav alıp ol kişi ätözi[n] kılıp miñ közlüg bodis(a)t(a)v körki üskintä kurç biç[äk] alıp .. bo idok darnı nom üzä yüz säkiz kata arvap açınmışta ol kişi ätözin birär kässär munçulayu kılı yüz säk[iz] pin kılıp anıñ atın atap ootka köyürsär... “Kötü düşünceli bir kimse iftira atarak, suçlayarak zahmet verdiğinde o zaman (bir miktar) temiz toprak alıp ya et suyu ya da bal mumu alarak o kişinin suretini hazırlayıp bin gözlü Bodhisattva⁸ tasviri (heykeli) huzurunda çelik bıçak alarak bu mukaddes Dhāraṇī’yi yüz

⁸ *min közlüg bodis(a)t(a)v* ifadesi Avalokiteśvara’nın lakabıdır. Bu terim Skr. *avolokita* ‘bakma sanatı, görme kuvveti’ ve Skr. *iśvara* ‘yapabilen, efendi, usta’ sözcüklerinden meydana gelmektedir. ‘Dünyanın sesini ya da çılgınlığını duyan, gören’ anlamındaki terim “merhamet tanrısı” karşılığında da kullanılmaktadır. Avalokiteśvara hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hacer, Tokyürek (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 104-106.

sekiz defa okuyup her seferinde o kişinin suretini kesse, bunun gibi yaparak yüz sekiz parça edip onun adını söyleyerek ateşte yaksa..." [Sertkaya 2021 384 2/8].

takı ymā kayu uzun tonluglarniñ oglı yok ārip ogul kız küsāsār yeti küngātāgi bağli yutuzlı baçap bo darnig özläriniñ yaşı sanınca sözlāp vusun çızdurup tişi kişiniñ iç tonınıñ okında (?) bāklāp sākizinç kün vunu alıp köyürüp külin alıp kara inäkniñ sütiñā tokıp içip bāg yutuz birlān bolzun ol ok keçā içlig bolup bir körklüg māñizlig ırı ogul kälürgāy "Yine herhangi bir kadının çocuğu olmayıp çocuk sahibi olmak istese, karı koca yedi gün oruç tutup bu Dhāraṇī'yi yaşlarının sayısı kadar okuyup (ardından) muskasını yazdırıp kadının iç çamaşırında saklayıp sekizinci gün muskayı çıkarıp yakıp küllerini kara ineğin sütüyle karıştırıp içmelidir. (Sonra) erkek ve kadın birlikte olmalıdır. Aynı akşam kadın hamile kalacaktır ve güzel bir çocuk doğuracaktır." [Rachmati 1937 36-37 1/18].

1.1.3. Cerrahi Müdahalede Bulunmak⁹

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *yar-* 'kesmek, yara açmak' fiiliyle ve *bı bıçakın āmlā-* 'bıçakla tedavi etmek' ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır. Hint *Materia Medicasına* göre cerrahi bir uygulama, Skr. *salva* şeklinde ifade edilmektedir (Dutt, 1877, s. vi). Ayurvedik metinlerde bu türden bir uygulamanın Skr. *chhedya* 'uzvu kesmek'; Skr. *bhedya* 'kesip çıkarmak'; Skr. *lekhyā* 'kazımak'; Skr. *vedhya* 'delmek'; Skr. *eshya* 'sondalamak'; Skr. *aharya* 'diş vb. çekme, sökme'; Skr. *visravaya* 'vücut sıvısını boşaltmak' ve Skr. *sivya* 'dikiş atmak' olmak üzere sekiz farklı türünden bahsedilmektedir (Sharma, 1929, s. 108). Bu uygulamalarda, Skr. *yantra* 'kör, kesmeyen' ve Skr. *śāstra* 'keskin, kesici' şeklinde tarif edilen yaklaşık 121 çeşit aletin kullanıldığı bildirilmektedir (Jolly, 1901, s. 32-33). Ayrıca geleneksel Hint tıbbında cerrahi uygulamanın uğurlu sayılan bir burç zamanında yapılmasının gerekliliğine inanılmaktadır. Bu türden uygulamalarda hastanın sıkıca bağlandığı da bilinmektedir (Jolly, 1901, s. 30).

EUT tıp metinlerinden cerrahi aletlerin ayrıntısına dair malumat elde etmek güçtür. Bunların daha çok apse, çiban gibi cilt yüzeyinde beliren yumruları yarmada kullanılan Skr. *vrddhipattra* türündeki bıçaklar olmaları olasıdır. EUT tıp metinlerinin tamamına bakıldığında bıçak, neşter gibi kesici aletlerle yara, çiban, apse vb. rahatsızlıklara karşı yapılan uygulamaların nispeten az örneğinin olduğu görülmektedir. DLT'deki *kanagu* 'neşter' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 194) ve CC'de *sūñjūlce ~ sungulza* 'neşter' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 212) sözcüklerinden hareketle bu türden uygulamaların çeşitli Türk boyları arasında da mevcut olduğu varsayılabilir. Ancak Hint *Materia Medicasına* göre geleneksel hekimlerin çiban ve apse gibi rahatsızlıklara doğrudan cerrahi müdahalede bulunmak yerine; çeşitli mineraller kullanılarak hazırlanmış tahriş edici, aşındırıcı özelliğe sahip birtakım karışımlar vasıtasıyla onların kendiliğinden yarılmasını beklemeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır (Dutt, 1877, s. 41). Benzer bir yaklaşımın EUT tıp metinlerine yansımaları, Zieme (2007)'den alınan aşağıdaki ilk örnekte görmek mümkündür. Bu örnek bize bir apse veya çibanın tedavisinde takip edilen bir dizi prosedürü de sunmaktadır. Geleneksel Hint tıbbında,

⁹ Geleneksel Hint tıbbında, cerrahlar ile hekimlerin birbirinden ayrı meslek grupları olarak değerlendirildiği, en eski tıp metinlerinden itibaren belgelenebilmektedir. Bu çerçevede genel bir tabirle tedavi edici kimselerin, Skr. *salva chikitsaka* yani cerrahlar ve Skr. *kāyachikitsaka* yani hekimler şeklinde iki sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Uday Chand, Dutt (1877), *The Materia Medica of the Hindus Compiled from Sanskrit Medical Works*. Calcutta: Thacker, Spink & Co. ix.

benzer bir prosedüre Sharma da işaret etmektedir. Ona göre bir apsenin cerrahi uygulamayla tedavi edilmesinde şu süreç uygulanmaktadır: Skr. *vimlapanam* ‘kesme, kesip alma’; Skr. *avaséchanam* ‘kanatma’; Skr. *upanaham* ‘yara lapası uygulama’; Skr. *paṭanam* ‘kesi atma, yarma’; Skr. *shodhanam* ‘açılan uzvun içinin çeşitli ilaçlarla temizlenmesi’; Skr. *ropanam* ‘tedavi uygulama’ ve Skr. *vaikritapaham* ‘yara izinin doğal renginin geri kazandırılması’ (Sharma, 1929, s. 106-107). Bu çerçevede Zieme (2007)’den alınan metinde *baş otın ämlämiş k(ä)rgäk* ile Skr. *ropanam*; *yu-* ‘yıkamak, temizlemek’ fiiliyle de Skr. *shodhanam* prosedürünün uygulandığı anlaşılmaktadır.

kanap gau-muṣṭi ün-mäsär yiriṇ bolmuş ärsär yiti bilikin yarmuş k(ä)rgäk birök yargalı korksar antag yağıg urmuş k(ä)rgäk, k(ä)ntü yar(ı)lzun yarılmışta ken baş otın ämlämiş k(ä)rgäk, arıtı yup yağıg urmuş k(ä)räk “Kanama devam edip idrar çıkmazsa (ve) iltihaplanmışsa, keskin (bir) bıçakla yarmak gerekir. Şayet yarmaktan çekinilirse kendiliğinden yarılması için yağ sürmek gerekir. “(Bıçak vb. ile) yarıldıktan sonra yara ilacıyla iyileştirilmelidir. Güzelce temizlenmeli ve yağ sürülmelidir.” [Zieme 2007 319].

kart igkä bı bıçakın ämlämiş [k(ä)rgäk] “Çıbanı bıçakla yarmak gerek.” [Rachmati 1932 30 167].

1.1.4. Damlatmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü *tamaz-*, *tamı-* ‘damlatmak’; *ujik kıl*¹⁰ ‘damlatmak’ ve *saç-* ‘saçmak, serpmek’ fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. EUT metinlerinden hareketle damlaların göz,

¹⁰ Wilkens, *ujik* (< Soğd. *’wj’k*) sözcüğünü EUT’de Soğdca bir alıntı olarak göstererek, çalışmasında sözcüğün anlamını ‘hece, tohum hece’ şeklinde vermektedir. Clauson, Soğdca’nın aracı dil konumunda olabileceği ihtimali üzerinde durarak sözcüğün kökenini Çince aynı anlama sahip *tzu* sözcüğüyle ilişkilendirmekte ve sözcüğe ‘yazılı karakter, harf, hece’ karşılığını vermektedir. Sözcük DLT’de de ‘harf’ anlamıyla tanınlanmaktadır: “Harfleri ve kitabın harflerini söyledi” anlamında *bitig üjükle* denir. Harflerin her birine *üjü* denir. “Bu harf nedir?” anlamında *bu nē üjü* ol denir. İki çıkak arasındaki “ze” ile”. EUT’de sözcüğün *ujiklğ* ‘heceli, harfli, hecelerden oluşan’; *ujiksız* ‘hecesiz, harfsiz, yazılı belgesiz’; *ujik akşar* ‘hece, harf’; *ujik fuu* ‘tılsım’; *ujik ünläri* ‘hecelerin sesleri’; *ujik tartıgı* ‘yazı şekli’; *ujik ädrämi* ‘edebiyat bilimi’; *ujik boşgutu* ‘etimoloji’ gibi çeşitli şekilleri karşımıza çıkmaktadır. Sözcük, tarihi ve çağdaş lehçeler üzerine yapılan kimi çalışmalarda da aynı ve yakın anlamlarla ele alınmıştır. Görüleceği üzere sözcük; harf, ideogram, yazı, hece, alfabe, edebiyat gibi yazı kültürüyle alakalı birtakım sözcüklerle ilişkilendirilmekte ve sözcüğün bunun dışında herhangi bir anlamına rastlanmamaktadır. Ancak Rachmati (1932)’den alınan *kim yintägü bolsar pitpadi yalgagu tuz mir bilän burunta ujik kılzun ädgü bolgay* örneğinde sözcük bir birleşik fiilin bünyesinde karşımıza çıkmaktadır. Burada nezle tedavisi için burna uygulanan bir tedavi usulünden söz edilmektedir. Ayurvedik metinlere bakıldığında geleneksel Hint tıbbında burna uygulanan tedavi usullerinin; çeşitli sıvı formdaki ilaçların burna damlatılması veya akıtılması ile toz formundaki ilaçların burna üflenmesi şeklinde iki ana kategoriye ayrıldığı görülmektedir. Buna dayanarak burada *ujik kıl-* şeklinde karşımıza çıkan ifadenin, ilaç bileşenin sıvı formda olması da göz önünde bulundurulduğunda burna damlatmayı ifade ettiği varsayılabilir. Bu varsayım, söz konusu ifadeyle *ujik* sözcüğünün kavram alanının ilişkisini kurmayı elzem hâle getirmektedir. Kanaatimizce bu ilişki şöyle ifade edilebilir. Bu bağlamda; harflerin, hecelerin ve ideogramların, dolayısıyla yazının, kalem ya da fırçanın mürekkebe daldırılmasının ardından oluşturuluyor olması dikkate alınması gereken bir husustur. Tarihi çerçevede kullanılan yazı malzemeleri düşünüldüğünde bir defalık daldırma işlemiyle yazılabilecek harflerin sayısı bir ya da iki harf ile sınırlı olmalıdır. Bu husus, yazı aracının neredeyse her harf ya da hece için ancak bir ya da iki damla mürekkebi bünyesinde barındırabileceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla birkaç damla mürekkep ile yazı, harf, hece arasında doğrudan bir ilgi bulunmaktadır. Ayurvedik metinlerde damlaların uygulanması için çubuk benzeri ince araçlardan yararlanıldığı da bilinmektedir. Bu da yazı yazma ile damlatma yöntemi arasında hem kullanılan araç gereç hem de uygulama biçimi bakımından şekilsel bir benzerliği meydana getirmektedir. Türkçede yazının damla ile olan bağına dair bir başka veri de *tamga* sözcüğüdür. Erdal, OTWF’de *tamga* sözcüğü için “to drip” ‘damla-’ köküne işaret etmektedir. *ujik* sözcüğü için bk. Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 813.; Türklerde yazı ve yazı kültürü için bk. Annamari von, Gabain (1996). “Eski Türk Yazı Kültürü ve Matbaası”. (Çev. Arzu Ekinci). AÜ TÖMER Yayınları. 7-29.; *Tamga* sözcüğünün etimolojik izahı için bk.: Marcel, Erdal (1991). *Old Turkic Word Formation I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 379.

burun ve kulağa uygulandığı anlaşılmaktadır. Hint *Materia Medica*sına göre; göze uygulanan damlalar Skr. *áschotana*, burna uygulananlar ise Skr. *avapīḍa* olarak ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra bu metinlerde bazı sıvıların veya tıbbi yağların dış kulak yolundan kulağın içine dökülmesi ya da azar azar damlatılması şeklinde kimi uygulamalardan da söz edilmektedir (Dutt, 1877, s. 17-18).

Ayrıca geleneksel Hint tıbbında lavmanlarla aynı tür uygulamalar sınıfında ele alınan burun ve hapşırık ilaçları, Skr. *nasya* olarak ifade edilmektedir. Skr. *nasya* uygulamaları arasında Skr. *avapīḍa* ‘keskin bitki öz sularının burna damlatılması’, Skr. *pratimarṣa* ‘yağların yutulmadan damla damla burna çekilmesi’ ve Skr. *pradhamana* ‘tozların bir tüp vasıtasıyla burun deliklerine üflenmesi’ gibi alt uygulamalar yer almaktadır. (Jolly, 1901, s. 27).

EUT tıp metinlerinde kulak kirinin akması, burun kanaması, nezle ve safra kesesi rahatsızlıkları gibi birbirinden farklı türden hastalıkların tedavisinde damlalara başvurulduğu görülmektedir. Damlaların uygulanmasında Sertkaya (2021)’den alınan aşağıdaki örnekte bakır bir çubuğun, Rachmati (1932)’den alınan diğer bir örnekteyse pamuğun bir damlatma aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede damlalarla ilgili yukarıda bahsedilen basit ya da karmaşık pek çok usulden bu metinlerde söz edilmediği söylenebilir. Aşağıdaki örneklere bakıldığında, yonca öz suyuyla yapılan uygulamanın Skr. *avapīḍa* türünden bir uygulama olduğunu ileri sürmek mümkündür.

kulak sakzı bolsar karagu sıcgannın ödün tamızsar açılır “(Bir kimse) kulak kırı aktığında köstebeğin ödünü damlatırsa (kulağı) açılır.” [Rachmati 1930 8 56/57].

[k]ızıl bakır çöki üzä köz bulunınta tamazs[ar öñädgäly “Bakır yemek çubuğuyla göz kenarına damlat(sa, iyileştirecektir).” [Sertkaya 2021 383 14].

kimniñ burunta kan önsär mir ya[ñak] üzä türtgil köz üzä saçzun alın üzä yakzun kan iygäy “Kimin burnu kanarsa yanaklarına bal sürsün, gözüne bal damlatsın, alınına balı yapıştırırsın. Kanama duracaktır.” [Rachmati 1932 16 5/7].

kim yinätgü bolsar pitpadi¹¹ yalgagu tuz mir bilän burunta ujik kılzun ädgü bolgay “Burun akıntısı (nezle) olan bir kimse biber ve yalama tuzunu balla (karıştırıp) burnuna damlatsın. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 20/21].

kimniñ sarıg igläsär açığ nara kabak bodug suvı aşnu yumşakrak yig böz bilän bulzun [...] bodug algıl burun ü[tin]lä [...] tamızun ol bodug [...] böz bilän alınta [urzun?] töpün yatzun ädgüti [bolgay]. “Safra kesesi rahatsızlığı olan bir kimse ekşi nar (ve) kabağın suyunu ilk önce ham pamuk yardımıyla elde etsin. Bu renkli sıvıyı, burun deliğine damlatsın. (Daha sonra) o renkli suyu pamukla alınına koysun ve ayakları yukarı gelecek şekilde yatsın. Daha iyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 12/15].

¹¹ Nadkarni; sözcüğün Skr. *pippala* biçiminde olduğunu ve Lat. *Ficus Religiosa* olan Hint inciri ağacına karşılık geldiğini belirtmektedir. Wilkens, sözcüğe ‘biber’ karşılığını vermektedir. Ancak Unnikrishnan, Sanskrit dilinde *pippala* sözcüğünün eril cinsiyette çekimlendiğinde Hint inciri ağacına karşılık geldiğini, dişil cinsiyette çekimlendiğinde ise uzun biber anlamını taşıdığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Payyappalli, Unnikrishnan (1997). “An Insight into Ayurveda’s Understanding of Medicinal Plants”. *Amruth*, 11.; Krishnarao Mangeshrao, Nadkarni (1954). *Indian Materia Medica Vol One*. Bombay: Popular Prakashan. 552.; Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 558.

kimniñ yinätägi bolsar yorunçga sokzun suvın [slüzüp ol suvı burun içintä tamızun ädgü bolur “Kimin burun akıntısı (nezle) olursa yoncayı havanda dövüp suyunu alıp o suyu burnuna damlatsın. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 8/9].

1.1.5. Emilen İlaçlardan Yararlanmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *sinjir-* ‘yalayıp yutmak, soğurmak, emmek’ ve *sor-* ‘emmek, içine çekmek’ fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Rachmati (1930)’dan alınan aşağıdaki metin parçasında meyan kökü çubukları kullanılarak ses kısıklığına karşı tarif edilen bir tür “emme çubuğu”nun hazırlanışından bahsedilmektedir. Hint *Materia Medica*sında inhalasyon tekniği çerçevesinde çeşitli rahatsızlıklar için hazırlanan tütsü çubukları bilinmesine rağmen bu fragmanda tarif edilen türden bir emme çubuğuna dair herhangi bir veriye tarafımızca rastlanmamıştır. Rachmati (1932) tarafından aktarılan diğer metin parçasında yer alan *liv*¹² *kılıp sorsar* ifadesi dikkate alındığında ise *liv* sözcüğünün emilerek tüketilen bir tür pastili ifade ettiği var sayılabilir. Bu veriler doğrultusunda, ilgili tedavi yönteminde hem emme çubuklarının hem de pastillerin kullanıldığı sonucuna varılabilir.

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulüyle ilişkili birtakım hususları, geleneksel Hint tıbbına ait metinlerle desteklemek mümkündür. Hint *Materia Medica*sında kenevirden hazırlanan ve Skr. *majoon* ‘kenevir şekerlemesi’ olarak ifade edilen bir pastilin hazırlanışı ayrıntılarıyla tarif edilmektedir. Bu tarifte süt, bal, şeker, su, kenevir özütü, sadeyağ (Skr. *ghee*) gül yağı, tereyağı gibi bileşenlerin önce şurup kıvamına gelene kadar kaynatıldığı; ardından elde edilen kıvamlı karışımın soğuması amacıyla yassı ve soğuk bir kaba döküldüğü; soğuyup yoğunlaştıktan sonraysa kare biçiminde küçük parçalara kesilerek pastil formuna getirildiği belirtilmektedir (Dutt, 1877, s. 238-239).

kim üni bütüp ädgüti boş ünmäsär bir sunça budanı tüz otura yarıp oturasın azk(ı)ya oyup oy kılıp anı kıtay zımıgın ança munça sokup anıñ içintä üç tört ävin yarma munçuk murç y(ä)mä urup budanı kavşurup yıp birlä yörgäp taşın kăgdä yörgäp isig külkä kömüp ädgüti çağlık çin bolmışta kăgdäsin ketärip öñdün tişniñ ikin otura tişläp tutup ağızın açmatın yusın sinjürgül iki üç kata munıtag kılars kăzä uz açılır. “Sesini kaybeden birisi, bir tsun uzunluğundaki meyan kökü çubuğunu eşit (şekilde) ikiye yarıp ortasını biraz oyup üzerine bir miktar Çin cıvası döküp içine üç veya dört parça karabiber koyup meyan kökü parçalarını birleştirip bir iple birbirine bağlayıp dışına da kâğıt sarıp sıcak küle gömsün. Uygun bir süre sonra buğulandığında (üzerindeki) kâğıdı açıp (meyan kökü parçalarını) iki ön

¹² Türklük bilimi alan yazınında ‘aş, yemek, ücret yerine verilen yiyecek payı, hayır yemeği vb.’ karşılıklar verilen *liv* ~ *lev* sözcüğünün Çince Eski Uygur Türkçesi devrinde Türkçeye geçtiği kabul edilmektedir. Sözcük özellikle *lavaş* kelimesinin etimolojisi üzerine ileri sürülen görüşlerin merkezinde yer almaktadır. Sözcük, Eski Türkçe metinlerde genellikle *liv aş* veya ... *livi aş* gibi bir ikileme kuruluşunun bünyesinde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün özel olarak bir yiyecek türünü ve formunu mu yoksa genel anlamda yenilebilir maddeleri mi ifade ettiği açık değildir. Bu bakımdan Clauson’un sözcüğü Çince 粒 *li* ‘buğday’ ile ilişkilendirmesi dikkate değerdir. Rachmati’den alınan yukarıdaki ifade sözcüğe karşılık gelen yiyecek maddesinin formu hakkında çıkarım yapmaya imkân sağlamaktadır. Bu metin parçasında hem sözcüğün tek başına tanıklanması hem de *sor-* ‘emmek, içine çekmek’ fiilinin tümleyicisi olarak yer alması, sözcüğe karşılık gelen yiyeceğin emilecek nitelikte dolayısıyla pastil formunda olmasını gerektirmektedir. Sözcüğün etimolojine dair ileri sürülen görüşler için bk. Mustafa Sinan, Kaçalin (2015). “Liv ‘aş, yemek’ Üzerine”, *Türk Dili Dergisi* (757), 48-53.

dişinizin ortasıyla tutup ağzınızı açmadan suyunu emmek gerekir. Bunu iki veya üç kez yaparsa, sesi açılacaktır.” [Rachmati 1930 12 146/154].

kan kusmakka nâkdi y(ı)lan iki bakır mirkâ yogurup liv kılıp sorsar kan tıdılır ‘Kan kusmaya yılan (?) iki ölçü balla karıştırıp *liv* (pastil ?) hâline getirilip emilirse kan kusmak durur.” [Rachmati 1932 14 132/133].

1.1.6. İlaç vb. İçirmek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *iç-* ‘bir sıvıyı ağza alıp yutmak, içmek’; *içür-* ‘birinin bir şeyi içmesini sağlamak, içirmek’ ve *ber-* ‘içmesi için vermek’ gibi fiillerle karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda çalışmaya dâhil edilen örneklerin çokluğundan da anlaşılabacağı üzere bu tedavi usulünün, en sık tarifi yapılan uygulamalardan biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Söz konusu metinlerden hareketle bu uygulamanın ayrıntılarına dair birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu çerçevede EUT tıp metinlerine bakıldığında, *suvsuş* ‘şurup, içecek’; *yag* ‘yağ’; *huma yagi* ‘keten yağı’; *suv* ‘su’; *ögân suv* ‘nehir suyu’; *yagmur suvı* ‘yağmur suyu’; *yinçü suvı*, ‘inci suyu’; *könâ suvı* ‘cıva’; *sirkâ* ‘sirke’; *bor* ‘şarap’; *şalap* ‘çekirge, aksalkım’; *yu* ‘su, meyve suyu’; *panit suvu* ‘küspe suyu’; *tuturkan suvı* ‘pirinç suyu’; *kaşar* ‘alkali sıvı’ ve keçi, inek, eşek vb. hayvanların sütleri ile çeşitli bitkilerin öz sularının diğer ilaç bileşenleriyle karıştırılarak içirildiği görülmektedir. Ayrıca bu kapsamda basit ya da karmaşık bir dizi prosedüre göre hazırlanabilen bu ilaçların *sayu tañ* ‘her sabah’, *üç tañ* ‘üç sabah’, *keçâ küntüz* ‘sabah ve akşam’; *keçâ yatmışta* ‘gece yatarken’ ifadelerinde olduğu gibi düzenli aralıklarla, bir takvim çerçevesinde içilmesi gerektiğini gösteren ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Bunun aksini gösteren ve katı bir içme takviminin zorunlu olmadığını ifade eden fragmanlar da mevcuttur: *usmuş sayu* ‘her susadığında’; *üç kata* ‘üç defa’; *≡ künkâtâgi* ‘üç güne kadar’; *tapça* ‘istediği zaman’ vb. Ayrıca *bo otug içzün aşnu üç kaşuk içzün törtünç kün az iki kaşuk içzün* ‘bu ilacı başlangıçta üç kaşık içsin dördüncü gün ise iki kaşık içsin.’ (Rachmati 1932, s. 18) örneğinde kimi ilaçların azaltılarak içilmesi gerektiğini belirten ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Rachmati (1937)’den alınan aşağıdaki örnekte ilacın içilmesinin ön koşulu olarak *aç karınta* ‘aç karnına’ ifadesi yer almaktadır. Bu da ilaçların alımında açlık ve tokluk durumlarının gözetildiğinin bir göstergesidir. Buna ek olarak içilecek ilacın sıvı formda olmadığını gösteren ifadelere de tesadüf edilmektedir. Rachmati (1932)’den alınan *gurtik kılıp içmiş kârgâk* ile Rachmati (1930)’dan alınan *ökrâ kılıp içürsâr* ifadelerinden hareketle içilecek ilaç formunun sırasıyla hap ve püre şekillerinde olabildiği ve bunların ‘yutmak’ değil ‘içmek’ anlamlı fiiller ile kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Buna benzer bir durum, Rachmati (1930)’dan alınan *suvı sogulmuşta* ‘suyunu buharlaştırmak, tortusunu almak’ ifadesinde de karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle bazı ilaçların uzun müddet kaynatılarak sularının buharlaştırıldığı ve bu buharlaşma sonunda geriye kalan tortunun içilmesinin tavsiye edildiği görülmektedir.

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulüyle örtüşen birtakım hususları geleneksel Hint tıbbına ait metinlerle desteklemek mümkündür. Bu metinlerde şuruplar Skr. *khandapâka*; haplar Skr. *vaṭikâ*; kapsüller ise Skr. *guḍika* şeklinde ifade edilmektedir. Şuruplar; şeker, su, süt veya bazı tıbbi bileşenlerin süzölmüş sularıyla hazırlanabilmektedir. Bu süreçte kaynatma önemli bir aşamadır. Kaynatılan sıvılara çoğunlukla balın da eklendiği görülmektedir. Hap ve kapsüller de esasında

şuruplara toz hâline getirilmiş ilaç bileşenlerinin bir miktar daha eklenerek katılaştırılması ve ardından hap ya da kapsül şekline sokulması suretiyle oluşturulmaktadır. Bunlara ek olarak geleneksel Hint tıbbında soğuk şekilde hazırlanan şurupların kapsül hâline getirilip kullanıldığı ilaç formlarına da tesadüf edilmektedir. Bunlar Skr. *modaka* olarak adlandırılmaktadır (Dutt, 1877, s. 11).

Rachmati (1932)'den alınan *yagmur suvıña bulgap içürsär* ifadesinde yağmur suyu dikkat çekici bir ilaç bileşenidir. Jolly, geleneksel Hint tıbbında yağmur suyuna özel bir önem atfedildiğini belirtmekte; özellikle sonbahar mevsiminde toplanan yağmur suyunun yıl boyunca tüketildiğini ve bu suyun diğer sıvılar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu ifade etmektedir (1901, s. 37).

aç karınta tapça içüzün 'aç karnına istediği zaman içsin.' [Rachmati 1937 18 10].

amti bo orunlartakı kartlarka ötgürgüsin sözlälüm imiti usbat ät ärük guası sarıg ariri sukşumur bo otlarnı täñläp katıp içgöl ötüp ädgü bolur “Şimdi, bu yerlerde (çıkabilecek) yaralar için içilebilecek ilaçlardan bahsedelim: Amla, uşbat, etli erik çiçeği, sarı halile, ince kakule bu ilaçları eşit miktarlarda karıştırıp içmelidir. (Yaralar) kaybolacak ve iyileşecektir.” [Rachmati 1932 8 21/23].

mirç pitpadi¹³ sakabir isig suv birlä içürmiş k(ä)räk ikinti äm borka iglämişni sirkä birlä kara tuz içürmiş k(ä)räk. “Karabiber, sivribiber (ve) zencefil sıcak suyla birlikte içirmek gereklidir. Bu ikinci ilaçtır. Alkol bağımlılığına sirke ile kara tuz içirilmelidir.” [Zieme 2007 314].

tiktak yag içürmiş kāräk. “Acı yağ içirmek gerekir.” [Gabain 1954 59 24].

çıntan pıryaņu sokup älgäp mir tuturkan suvı birlä içürsär kan sökmäkkä yaraşur. “Sandal ağacı (veya) mahlep öğütülüp elenir, bal ve pirinç suyuyla içilirse kanlı ishale iyi gelir.” [Zieme 2007 320].

kızamuk önüp karını ötmäsär inäk yagın särit[ip] aña birgü ol. “Kızamıkçık çıkarsa ve karın (şikâyeti) çekilirse inek yağını eritip ona vermek gerekir.” [Rachmati 1937 33 16/18].

snuk urugı sokup älgäp mir birlä yagmur suvıña bulgap içürsär kanka sökmäkkä yaraşur “Sehund kaktüsünün tohumu havanda öğütülüp, elenip bal ve yağmur suyuyla karıştırılıp (hastaya) içirilirse kanın sebep olduğu ishale iyi gelir.” [Rachmati 1932 30 142/143].

kan kusmak ämi parssi[k] [...] beşär bakır äk(i)r mir birär sıtır sokup älgäp mirkä yogurup gurtik¹⁴ kılıp içmiş kargäk kusmak söner “Kan kusmanın ilacı budur: Fars [...] beşer ölçü; birer ölçü (40 gr) ağır kökü (ve) balı havanda öğütüp elekten geçirip balla yoğurup hap hâline getirip içmek gerekir. Kusma geçecektir.” [Rachmati 1932 34 24/27].

tınvar l(ı)van küriç üç bakır kaynatıp süzüp alıp iki bakır tınvarnı çurni kılıp saçıp kayınturup içsär karın ötmäz isigligkä yaraşur “Üç ölçü siyah beyaz abanoz, karanfil ve bezoar taşını kaynatıp, süzüp iki ölçü siyah beyaz abanozu toz hâline getirip ekeleyip (tekrar) kaynatıp içerse ateşli kabızlık çeken hastaya iyi gelir.” [Rachmati 1932 10 55/57].

¹³ Nadkarni; sözcüğün Skr. *pippala* biçiminde olduğunu ve Lat. *Ficus Religiosa* olan Hint inciri ağacına karşılık geldiğini belirtmektedir. Wilkens, sözcüğe ‘biber’ karşılığını vermektedir. Ancak Unnikrishnan, Sanskrit dilinde *pippala* sözcüğünün eril cinsiyette çekimlendiğinde Hint inciri ağacına karşılık geldiğini, dişil cinsiyette çekimlendiğinde ise uzun biber anlamını taşıdığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Payyappalli, Unnikrishnan (1997). “An Insight into Ayurveda’s Understanding of Medicinal Plants”. *Amruth*, 11.; Krishnarao Mangeshrao, Nadkarni (1954). *Indian Materia Medica Vol One*. Bombay: Popular Prakashan. 552.; Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 558.

¹⁴ Rachmati çalışmasında bu sözcüğü *guntik* şeklinde okumaktadır. Bk. Gabdur Raşid, Rachmati (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 34.

enägükä äm iki süñök ärkäç ätin bir patir ayak bor bir patir ayak suv birlä kayınturup suvı sogulmuşta içsär ketär “Sancıya ilaç: iki süñök (?) erkek etini bir kâse şarap bir kâse suyla kaynatıp suyu buharlaşınca (kalan tortuyu) içerse (sancı) geçer.” [Rachmati 1930 6 16/18].

sidiñ kişikä tävö ätin arpa yarp yarması birlä ökrä kılıp içürsär ädgü bolur “Sidiñ (?) rahatsızlığı çeken bir kimseye deve etinin yanında arpa suyu ve arpa ezmesiyle hazırlanmış lapayı içirsen iyi olacaktır.” [Rachmati 1930 8 71/72].

1.1.7. Kan Almak, Kan Akıtmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, ‘kan akıtmak, kanatmak, kan almak’ anlamlı *kana-* fiili ve *sorgu ur-* ‘kan alma aleti sokmak’ şeklindeki bir birleşik fiil ile karşımıza çıkmaktadır. *kana-* fiilinin geçtiği fragmanlardan bu işlemin ayrıntısına dair herhangi bir çıkarım yapmak oldukça güçtür. Bu fiilin; kesi atma, damara bir sonda yerleştirme ya da hacamat gibi uygulamaları tarif ediyor olması ihtimal dâhilindedir. Sözü edilen bu tür uygulamaların, Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi mümkündür. Jolly, cilde atılan yüzeysel kesilerin, Skr. *lekḥana*, *prachāna* şeklinde ifade edildiğini bildirmektedir. Ayrıca o, içi oyulmuş su kabağı ya da hayvan boynuzları vasıtasıyla bu kesilerden kanın çektilmesine yani hacamata dair uygulamaların varlığına da değinmektedir (Jolly, 1901, s. 35). Buna ek olarak geleneksel Hint tıbbında daha ciddi kan alma uygulamalarına da başvurulduğu bilinmektedir. Bunun için kullanılan aletlere, Skr. *kuṭhārikā* veya *vṛihimukha* adı verilmektedir. Rachmati (1932)’den alınan aşağıdaki örnekte şekli ve işlevi tarif edilmese de *sorgu* adı verilen bir kan alma aletinden söz edilmektedir. Wilkens sözcüğe ‘kan alma cihazı, vantuz, pipet, emme aleti, ince küçük boru’ şeklinde bir karşılık vermektedir (2021, s. 621).

birök prameh¹⁵ küçäsär kanamış k(ä)rgäk “Eğer prameha hastalığı artarsa kan alınmalıdır.” [Zieme 2007 318].

kan kanarnış kārāk “Kan akıtmak gerekir.” [Gabain 1954 59 24].

sorgu urmış kārāk “Kan alma aleti sokmak gerekir.” [Rachmati 1932 30 164].

1.1.8. Lavman Uygulamak, Müshil Vermek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü; *sıçgu ber-*, *sökütke içür-* ~ *sök içgü içür-*, *ötgürgü içür-* ‘müşhil içirmek’ şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şekillerden hareketle EUT’de ‘müşhil’ anlamına gelen *sıçgu*, *sökütke* ~ *sök içgü* ve *ötgürgü* şeklinde birden fazla sözcüğün var olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında aynı tedavi sınıfı içinde değerlendirilen *vasti kıl-* ‘lavman uygulamak’ ve *anuvazan kıl-* ‘yağlı lavman uygulamak’ gibi alıntı sözcüklerle kurulmuş şekillere de tesadüf edilmektedir. Skr. *vasti* sözcüğünden EUT’ye alıntı olan bu sözcük, Sanskrit’te lavmanlar için kullanılan genel bir ifadedir (Jolly, 1901, s. 26). Geleneksel Hint tıbbında müşhil lavmanları Skr. *nairūhika* ve yağlı lavmanlar Skr. *anuvāsana* olmak üzere iki tür lavman kullanıldığı bilinmektedir. Müshil lavmanlarının da anüs yoluyla alınanlar Skr. *nirūha* ve vajina yoluyla alınanlar Skr. *uttaravasti* olmak üzere iki çeşidinin olduğu ifade edilmektedir (Jolly, 1901, s. 27). Dutt; bu uygulamanın ucuna

¹⁵ Wilkens, sözcüğün EUT’ye Tohar B’den bir alıntı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre; Tohar B *pramek* sözcüğü ise Skr. *prameha* sözcüğünden bir alıntıdır. Wilkens’a göre sözcüğün anlamı ‘şeker hastalığı, kendini tutamama, idrar hastalığı’ şeklindedir. Bk. Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 559.

inek, keçi gibi hayvanların mesanesinden yapılmış bir kesenin takılı olduğu yaklaşık 20 cm uzunluğunda ve giderek daralan bir yapıda olan tüpler vasıtasıyla yapıldığını vurgulamaktadır (1877, s. 17).

EUT'de bu tür bir uygulamanın nispeten ayrıntılarına dair malumat, Maue (2008)'den alınan aşağıdaki metin parçasında görülebilmektedir. Buna göre lavman uygulaması, hastanın dizlerinin yukarı kaldırılması suretiyle gerçekleştirilmekte ve bu uygulamaya üç gün boyunca kesintisiz devam edildiği anlaşılmaktadır.

*sökitkü*¹⁶ içürmiş kerek “müşhil içirmek gereklidir.” [Gabain 1954 59 24].

tizin yokarı [. . .] üç kün vasti kılma[ş] kârâk [...] ok anuvazan kılma[ş] kârâk “Dizleri yukarı [...] üç gün lavman uygulaması gerekir. Yağlı bir lavman uygulanmalıdır.” [Maue 2008 141 1/3].

[...] sıçgu bermiş [kârgâk...] “...müşhil vermek gerekir.” [Maue 2015 370 b2].

anuv(a)zan kılma[ş] kârgâk “Yağlı lavman uygulamak gerekir.” [Rachmati 1932 28 131/132].

1.1.9. Saçmak ve Serpmek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *saç-* ‘saçmak, serpmek, dökmek’ fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. Zieme (1999)'dan alınan aşağıdaki metin parçasında, farklı türden yabani hayvanlara ait tüy, kuyruk, bacak gibi uzuvların kullanılması dikkate değerdir. Bu metin parçasında, bir tür cinsel rahatsızlığın tedavisi maksadıyla söz konusu maddelerin toz hâline getirilip genital bölgeye serpilmesi şeklindeki bir uygulama tarif edilmektedir.

är ävçi birlä uz bolayın tisär ämi yörüntäki bo uç (?) kuşnun yunı [...] süglin kutruğı baka butı käsilgü kutruğı bo munçanı uvşatıp ärnin kaşanmış yırtä saçzun uz bolgay “Erkek eşine karşı tatminkâr olmak istiyorsa ilacı, çaresi budur: (O); uç (?) kuşunun tüyü, sülün kuyruğu, kurbağa bacağı, kertenkele kuyruğunu öğütüp cinsel bölgesine saçsın. Sağlıklı olacaktır.” [Zieme 1999 328 1/7].

1.1.10. Sürülecek Formda İlaçlardan Yararlanmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, ‘üzerine sürmek, merhem sürmek’ vb. anlamları taşıyan *türt-*; *sürd-*; *ur-* ve *yak-* fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu metinler, bu türden bir uygulamanın ayrıntılarına dair bazı çıkarımlarda bulunmaya olanak tanır niteliktedir. EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü için hazırlanan merhemler, *türtüngü* ve *türtgü* sözcükleriyle ifade edilmektedir. Bu merhemlerin, *künçit yağı* ‘susam yağı’; *çüvit* ‘çivit otu’; *balık ödi* ‘balık safrası’; *südük* ‘insan ya da çeşitli hayvanların idrarı’; *kan* ‘kan’; *köbik* ‘köpük’; *tuprak* ‘toprak’; *könä suvı* ‘cıva’; inek, koyun gibi hayvanların toz hâline getirilmiş boynuzları gibi çok çeşitli bileşenler kullanılarak basit ya da karmaşık yollarla elde edildiği görülmektedir. Ayrıca Rachmati (1930)'dan alınan *tülüg ärük kasıkı* ‘şeftali kabuğu’ ve Rachmati (1937)'den alınan *kavık* ‘kül’ sözcüklerinden hareketle bu türden bir tedavi için yalnızca merhemlerin değil çeşitli bitki parçalarının ve onların yakılmasıyla elde edilmiş küllerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Geleneksel Hint tıbbi sözü edilen tedavi usulüne dair destekleyici birtakım malumat sunmaktadır. Ayurvedik metinlerde merhemler, Skr. *lepa* olarak ifade edilmektedir. Bunlar

¹⁶ Maue çalışmasında bu cümleyi *sök içgü içürmiş kârâk* şeklinde okumaktadır. Bk. Dieter, Maue (2008). “An Uighur version of Vāgbhaṭa’s Aṣṭāṅghṛdayasaṃhitā”. *Asian Medicine* 4, 132.

hazırlanış itibarıyla ıslak ve kuru form olmak üzere iki şekilde tasnif edilebilmektedir. Yine bu metinlerde merhemlerin kendi arasında farklı kategorilere ayrıldığı görülmektedir. Bunlar arasında göze bir aygıt yardımıyla uygulanan merhemler olan Skr. *anjana*, ayrı bir önem arz etmektedir (Jolly, 1901, s. 28). Merhemlere kolay uygulanabilir olmaları sebebiyle yaralar (Skr. *vraṇa*), deri hastalıkları (Skr. *kuṣṭha*), kas ve eklem ağrıları (Skr. *vātavyādhī*), iltihaplanmalar (Skr. *vidradhī*) ve cinsel rahatsızlıklarda sıkça başvurulduğu anlaşılmaktadır (Jolly, 1901). Merhemlerin hem ıslak hem de kuru formlarda hazırlanabilmesi ve aynı rahatsızlıkların tedavisinde tercih edilmesi, Eski Uygur Türkçesi devrine ait aşağıdaki metin parçalarının Āyurvedik tedavi pratikleriyle belirli düzeyde örtüştüğünü göstermektedir.

...bālgükñün¹⁷ yumakına azu açınmışın tokuz ālig günin yanılmadın tūrtgü [ol]. “Belgük apsesine (veya) ağrıyan yere kırk dokuz gün aralıksız sürmek gereklidir.” [Zieme 1999 323-324 9/11].

kanap gau-muṣṭi ün-māsār yiriṇ bolmış ārsār yiti bilikin yarmış k(ā)rgāk birök yargalı korksar antag yagıg urmuş k(ā)rgāk k(ā)ntü yar(ı)lzun, “Kanama devam edip idrar çıkmazsa (ve) iltihaplanmışsa, keskin (bir) bıçakla yarmak gerekir. Eğer yarmaya korkulursa kendiliğinden yarılmasını sağlayacak (bir) yağ sürülmelidir.” [Zieme 2007 319].

bālgüki [...] bolsar sparsumnu alıp eşiçtä kayıntırıp koyug bolmuşta ālig [kün] tūrtgöl yakılır “Belgük (?) [...] olsa sparsumu alıp tencerede kaynatıp koyulaştığında elli gün sürmesi gerekir. Gececektir.” [Zieme 20007 326].

ıt tişin köydürüp nāgükä türtsār tü önmāz bolur kavıkn kılıp ala kişigä sürtsār alası kedär. “Köpekdişi ayrığını yakıp her nereye sürersen tüy çıkmaz olur. Külünü alıp egzamalı kişiye sürersen egzaması geçer.” [Rachmati 1937 34 2/14].

kimniṇ burunta kan önsār ol kanıg alıp saçga kagurzun sokzun burunta ürzün isig kan bilän ymā katzun alınta ymā tūrtzün ādgü bolgay “Burnu kanayan bir kimse o kanı alıp tencerede kavurup havanda öğüttükten sonra burnuna üflesin. Ayrıca sıcak kan ile karıştırıp alına sürsün. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 21/25].

kimniṇ tiş agrısar karı sögüt kası küyürüp külin alzun mir bilän katıp tişkä urzun ādgü bolgay “Dişi ağrıyan bir kimse, kari (?) ağacının kabuğunu yakıp külünü alıp bal ile karıştırıp dişine sürsün. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 18 32/34].

köz agrıg ām kişi ödi toṅguz ödi āçkü ödi tavışgan ödi bu törtägütä kayısı bolsar kara kara kaç ıgaç kasıkn kasıkn otka küyürüp kkülin alıp suvka yogurup közkä yakgu ol bat ādgü bolur “Göz rahatsızlığı ilacı: İnsan safrası, domuz safrası, keçi safrası ya da tavşan safrası bu dördünden hangisi olursa (alınıp) kara kaç (?) ağacının kabuğu yakılmalı. Külünü alıp su ile yogurup göze sürülmeli. Hemen iyi olacaktır.” [Rachmati 1930 6 24/28].

¹⁷ Zieme, çalışmasında sözcüğün *pl'kwk* şeklinde yazıldığını ifade etmiş; onu etimolojik olarak *bel* ‘vücudun göğüsle kalçalar arasında kalan daralmış bölümü’ sözcüğüyle ilişkilendirerek *bāl+gOk* şeklinde izah etmiştir. Buna ek olarak Wilkens, sözlüğünde *belgük* madde başında sözcüğe ‘bir hastalık’ karşılığını vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Peter, Zieme (1999). “Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren”. *Studia Tibetica et Mongolica*. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica, 326.; Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 158.

kayu tişiniñ kagukı tutunsar tülüg ärüknün kasıkın alıp kaşanıñ yolına urgu ol bat kaşanur “Bir kadın mesane tıkanıklığı yaşarsa şeftali kabuğunu alıp idrar yoluna sürmesi (koyması ?) gerekir. Hemen idrarını yapacaktır.” [Rahmati 1930 6 37/39].

1.1.11. Tıkamak, Tampon Yapmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *tägzim kıl-* ‘tampon yapmak, kumaşı buruşturup tıkamak’, *burun ütintä ur-* ‘burun deliğine tıkamak’, *tık-* ‘tıkamak’ ve *kod-* ‘koymak, bırakmak’ fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tedavi yönteminin, farklı hastalık türleri nedeniyle burun, kulak bölgelerine ve diş çürüklerine doğrudan uygulandığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda *bintadu* ‘ipekli kumaş’, *satun* ‘sarımsak’, *sogun* ‘pırasa’ ve *äkir* ‘eğir otu’ gibi bitki kısımları veya bitkilerden imal edilmiş malzemelerin müstakilen veya çeşitli bileşenlerle karıştırılmak suretiyle kullanıldığı görülmektedir. Rachmati (1932)’den alınan aşağıdaki iki metin parçasında, ipekli kumaş parçası ile pırasanın burun deliklerine bir tampon olarak doğrudan uygulandığı anlaşılmaktadır. Bir başka metin parçasında eğir otu, çürük nedeniyle oluşan dişteki bir oyuga yerleştirilmektedir. Rachmati (1930)’dan alınan iki metin parçasında, öğütölüp merhem hâline getirilmiş bir ilacın burun deliklerine doldurulduğu ifade edilmektedir. Rachmati (1930)’dan alınan bir başka metin parçasında ise ezilmiş sarımsağın kulaklara doldurulduğu anlaşılmaktadır. Sonuncu uygulama için Jolly, geleneksel Hint tıbbında bunun kulak hastalıklarını tedavi etmede kullanılan son derece yaygın bir yöntem olduğunu belirtmektedir (1901, s. 115). İlgili kaynakta bu uygulama için genellikle yağların tercih edildiği ancak zaman zaman sarımsak, zencefil, uzun biber gibi maddelerin püre ve sularına da başvurulduğu aktarılmaktadır (Jolly, 1901, s. 115).

kan titgu äm bintadu birlä tägzim kılıp burun ütintä urzun nä törlüg burun igi ärsär ymä ädgü bolur. “Kanamayı durduran ilaç: İpek bir kumaşı dolayıp burun deliklerine soksun. Ne türden burun rahatsızlığı varsa iyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 1/3].

kimniñ burunta kan önsär tıdu umasar sogun sirkä[tä] urzun iki burun ütintä tıgzun ädgü bolgay “Kimin burnu kanayıp kanamayı durduramazsa pırasayı sirkeye yatırıp iki burun deliğine tıkasın. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 10/12].

kimniñ tiş kurt yesär äkir tiş ütintä urzun ädgü bolgay “Kimin dişi çürüse, eğir otunu diş oyuguna tıksın. İyi olacaktır.” [Rachmati 1932 17-18 31/32].

yänä ät makivia bolsar satunni yançıp iki kulakınka tolu tıksar kedär “Ayrıca cilt makivia (?) olursa sarımsağı ezip iki kulağına iyice tıksa (rahatsızlık) geçer.” [Rachmati 1930 14 176/177].

yänä äm köztä isig yaş aksar yig şäkär sarıg muña çurni kılıp inäk yağı birlä katıp burunka kodsar ädgü bolur “Başka bir ilaç: Gözden sıcak yaş gelse ham şeker kamışı ve maş fasulyesini toz hâline getirip inek yağıyla karıştırıp burna sokarsan iyi olur.” [Rachmati 1930 8 87/88].

yänä äm küñçit yağı opo birlä katıp burunni arıg yup burunka soksar artok ädgü bolur “Başka bir ilaç: Susam yağını üstübeç ile karıştırıp burun güzelce temizlendikten sonra burna sokarsan oldukça iyi olur.” [Rachmati 1930 12 132/133].

1.1.12. Tütsü Yakmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü; ‘tütsü yakmak, tütsülemek’ anlamlı *ısla-* ve *tütüz-* fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Zieme (1999) tarafından aktarılan aşağıdaki örnekte, tütsüleme majik bir uygulamayı betimlerken; Rachmati (1930) tarafından sunulan örnekte ise kadın hastalıkları veya çocuk düşürme amacıyla maddi bir tedavi yöntemi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bunun için çeşitli bitkilerin sap, gövde ve tohum gibi farklı kısımlarının kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sözü edilen bu tür uygulamaların, Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi mümkündür. Skr. *dhupana* şeklinde ifade edilen tütsüleme, öncelikle çeşitli cilt yaralarının tedavisi için uygulanmaktadır. Ayrıca tütsülerin veya mumların, hastaların bulunduğu odaları dezenfekte etmek (Sharma, 1929, s. 326) ya da kötü ruhları uzaklaştırmak amacıyla kullanıldığı da bilinmektedir (Dutt, 1878, s. 21). Sharma, tütsülere ebelik uygulamaları ve doğum rahatsızlıkları için de başvurulduğunu ifade etmektedir (1929, s. 245). Bu husus, Rachmati (1930)’dan alınan metin parçasıyla örtüşmesi bakımından önem arz etmektedir. Dutt, tütsü uygulamasının ağız kısımları birbirine kapatılmış iki kap aracılığıyla gerçekleştirildiğini; üstte yer alan kabın ortasında bir delik bulunduğunu ve bu delikten geçirilen bir tüp vasıtasıyla tütsünün istenilen bölgeye yönlendirildiğini belirtmektedir (1878, s. 21). Rachmati (1930)’da bu türden bir aletin kullanılıp kullanılmadığı belirsizdir.

gr[a]h tokınmış kişi ıslagu sadun t[a]vgaç kamışı taş uruğı bo otlarığ ıslasar gr[a]h tokı[n]mış ketär “Şeytan (cin) çarpması (hastalığına uğrayan) kişi, tütsü yakmalıdır. Sarımsak, Çin şeker kamışı (ve) taş çiçeği tohumunu yaktığında Şeytan (cin) çarpması (rahatsızlığı) geçer.” [Zieme 1999 324 18/20].

tışi kişi tüşüräyin tesär it sütün içgül bat tüşär eş¹⁸ tüşmäsär kısırın uruğın ağı arası arasınta tütüzgü ol bat tüşär “Kadın, karnındaki çocuğu düşürmek isterse köpek sütü içmelidir. Hemen düşer. Plasentası düşmezse kısırın bitkisinin tohumunu iki bacağı arasında kalan boşlukta tütsü olarak yakmalıdır. Hemen düşecektir.” [Rachmati 1930 6 21/23].

1.1.13. Üflemek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *ür-* ‘üflemek, hava vermek, (burun deliğinin) içine hava üflemek’ fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. *ür-* fiilinin geçtiği fragmanlardan bu işlemin ayrıntısına dair bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu metin parçalarından nefes darlığı, burun kanaması, boğaz içinde çıkan apse ve yaraların tedavisinde bu türden bir uygulamaya başvurulduğu anlaşılmaktadır. Üfleme işleminin burnun yanı sıra ağızdan da yapılabildiği görülmektedir. Ayrıca Rachmati (1930)’dan alınan aşağıdaki örnek cümlede yer alan *kamış birlä* ‘kamış ile’ ifadesi, söz konusu uygulamanın çeşitli kamışlar aracılığıyla yapıldığını ortaya koymaktadır.

Sözü edilen bu tür uygulamaların, Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi mümkündür. Geleneksel Hint tıbbında lavmanlarla aynı tür uygulamalar sınıfında ele alınan burun ve hapşırık ilaçları, Skr. *nasya* olarak ifade edilmektedir. Skr. *nasya* uygulamaları kendi içinde, Skr. *śirovirechana* ‘burundan mukoza akışını sağlamak’; Skr. *snehana*, *brñhana* ‘yağlı’, Skr. *avapīḍa* ‘keskin bitki öz sularının burna damlatılması’; Skr. *pratimarṣa* ‘yağların yutulmadan damla damla burna

¹⁸ Rachmati bu sözcüğü *ävisi* şeklinde okumuş ve çalışmasında sözcüğe herhangi bir karşılık vermemiştir. Kanaatimizce bu sözcük *eşi* şeklinde okunmalı ve sözcüğe “plasentası” karşılığı verilmelidir.

çekilmesi' ve Skr. *pradhamana* 'tozların bir tüp vasıtasıyla burun deliklerine üflenmesi' gibi alt uygulamalara ayrılmaktadır (Jolly, 1901, s. 27).

EUT'de çeşitli bitki ve mineral karışımından elde edilen tozların yanı sıra bir ilaç bileşeni olarak kanın da kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki uygulamaların tümü Skr. *pradhamana* türü uygulamalara örnek teşkil etmektedir.

kadıız yıpar kürküüm lıvanı gavgoroç burunta ürgü ot bo ärür "Tarçın kabuğu, misk, safran, karanfil ve bezoar taşı burna üflenmesi gereken ilaçlardır." [Rachmati 1932 16 4/5].

kimniñ burunta kan önsär ol kanıg alıp saçga kagurzun sokzun burunta ürziün isig kan bilän ymä katzun alınta ymä türztün ädgü bolgay "Burnu kanayan bir kimse, o kanı alıp tencerede kavurup havanda öğüttükten sonra burnuna üflesin. Ayrıca sıcak kan ile karıştırıp alınca sürsün. İyi olacaktır." [Rachmati 1932 16 21/25].

kan tomurmakka äm kirpi tärisin köyürüp külin burunka ürsär tıdılur "Burun kanamasına karşı ilaç: Kirpi derisi yakılıp külü burna üflenirse (kanama) durur." [Rachmati 1930 10 129/130].

yänä bogmak bolsar yumşak sokup boguzuña ürsär kamış birlä ädgü bol[ur]. "Ayrıca nefes darlığı çekilirse ince öğütüp boğazına kamış ile üflenirse iyi olacaktır." [Rachmati 1930 14 184/185].

boguz içintä kart bolup yarılmasar äm tıñşunı köyürüp kkül kılıp boguz içinjä ürsär yarılır ağıztın ürgü ol "Boğazda apse çıkıp yarılmazsa ilaç: Tıñşu'yu (?) yakıp kül hâline getirip boğazın içine üflemek gerekir. (Apse) yarılacaktır. Bunu ağızdan üflemek gerekir." [Rachmati 1930 14 187/ 189].

1.1.14. Üzerine Bastırmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *ur-* 'koymak, sürmek' ve *basır-* 'basmak, bastırmak' fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. Bu türden bir uygulamaya diş, göz, safra kesesi ve ağız yaraları gibi çeşitli rahatsızlıklarda başvurulduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda yer alan örnek metin parçalarından bu türden bir uygulama için *böz kapçuk* 'kese torbalar'dan ve *böz* 'pamuklar'dan yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sertkaya (2021)'den alınan *yogurup yas[s]ı kılıp* ifadesinden çeşitli hamur veya lapa kıvamlı karışımların; Rachmati (1930)'dan alınan *yumşak kinläp* ifadesinden ise toz formu ilaçların bu uygulama için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

tiş ağırgı äm kara ud mayagı sirkä birlä çokuratıp täpiztäki tävö mayakı kızıl tuz birlä sokup bor birlä bulgap eşičtä ısıtıp böz kapçukta urup küñçit yağı sokup tiş üzä urzun "Diş ağrısına ilaç: Kara sığır gübresini sirkeyle kaynatıp çöl devesi gübresini kızıl tuzla öğütüp şarapla karıştırıp tencerede ısıtıp (bunları) pamuktan (bir) keseye koyup susam yağıyla birlikte dişin üzerine koysun." [Rachmati 1930 10 97/100].

...ağızınta burhan atın atayu bo ıdok darnıg sözläyü .. mir .. azu [ur]ı o[glan-lıg] kişi süti birlä katıp yogurup yas[s]ı kılıp közdä [...] [miñ] közlüg bodis(a)t(a)v körki üskintä bo ıdok darnı no[m-ug okıyu?] "...ağızında Buddha'ların adını anarak bu mukaddes Dhāraṇī'yi söyleyerek bal ve erkek çocuğu olan kadın sütüyle karıştırıp yoğurup yassı hâle getirerek göz üzerine [koyup (?)]¹⁹ bin gözlü Boddhisattva huzurunda bu mukaddes Dhāraṇī'yi okuyarak." [Sertkaya 2021 384 15/18].

¹⁹ Sertkaya çalışmasında, metnin ilgili kısmının Reis-Habito (1993) tarafından Almanca tercümesine de yer vermektedir. Bu tercümede Eski Uygur Türkçesi fragmanda ilgili cümlelerin eksik olan fiiline dair bir varsayımda bulunduğu görülmektedir. Reis-Habito, cümlelerin anlam bütünlüğünü sağlamak maksadıyla fragmanda eksik olan fiili, Almanca *verschließen* 'kapamak, koruma altına almak, kilitleyip saklamak' fiiliyle karşılamayı uygun bulmuştur. Bu kanaatin

kimniñ sarıg ıgläsär açığ nara kabak bodug suvı aşnu yumşakrak yig böz bilän bulzun [...] bodug algıl burun ü[tin]lä [...] tamızun ol bodug [...] böz bilän alınta [urzun?] töpün yatzun ädgüti [bolgay]. “Safrakesesi rahatsızlığı olan bir kimse, ekşi nar (ve) kabağın suyunu ilk önce ham pamuk yardımıyla elde etsin. Bu renkli sıvıyı burun deliğine damlatsın. (Daha sonra) o renkli suyu pamukla alnına koysun ve ayakları yukarı gelecek şekilde yatsın. Daha iyi olacaktır.” [Rachmati 1932 16 12/15].

agız y(e)l ämi kaç kurug sirini bışurup bir keçä taştın salkımka tögürüp ikinti kün alıp otka köyürüp kkül kılıp yumşak kinläp kartka basırgu ol ädgü bolur “Ağızda çıkan yaralara ilaç: Bir miktar kuru siriği (?) kaynatıp bir gece dışarıda çiğ altında bekletip ertesi gün alıp ateşte yakıp kül edip ince öğütüp yaraya bastırmak gerek. İyi olacaktır.” [Rachmati 1930 14 177/180].

1.1.15. Yakı vb. Yapıştırmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *ba-* ‘bağlamak’; *yak-* ‘yapıştırmak, üstüne koymak’ fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu türden bir uygulamada, genellikle yoğun kıvamlı, lapa ya da hamur benzeri bir karışımın vücudun sözü edilen rahatsızlıkla ilişkili kısmına bir bez vb. yardımıyla sarılması veya doğrudan yapıştırılması söz konusudur. Bununla birlikte Rachmati (1930)’dan alınan *kişi üti* ‘insan eti’ ve *böriniñ süñöki tili* ‘kurdun kemikleri ve dili’ örneklerinden hareketle yalnızca bitkisel ya da mineral içerikli unsurların değil insan ve hayvanlara ait bazı uzuvların da bu uygulamalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. EUT metinlerin bu türden bir uygulamanın ayrıntılarına dair malumat elde etmek güçtür. Mevcut metin parçaları, yalnızca ilaç bileşenlerinin neler olduğu konusunda bilgi içermektedir.

Sözü edilen bu tür uygulamaların, geleneksel Hint tıbbı kapsamında Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi mümkündür. Jolly, geleneksel Hint tıbbında yakılara genel bir ifadeyle Skr. *pralepa* adının verildiğini belirtmektedir. Bunlar arasında yüze uygulananlar, Skr. *mukhapralepa* terimiyle anılmakta ve diğerlerinden ayrı bir kategoride değerlendirilmektedir. Buna ek olarak benzer bir uygulama türü olan yatıştırıcı lapalara ise Skr. *pradeha* adı verilmektedir (Jolly, 1901, s. 28). Dutt, yakı ya da yara bantlarının (Skr. *pralepa*) nemli ve soğuk; yatıştırıcı lapaların (Skr. *pradeha*) ise nemli ve sıcak şekilde uygulandığına değinmektedir (1877, s. 19).

Aşağıdaki örnek metin parçalarından hareketle EUT tıp metinlerinde bu türden bir uygulamada genellikle yatıştırıcı lapaların kullanıldığı görülmektedir. Yalnızca Rachmati (1932)’den alınan aşağıdaki ilk örneği, *bazun* ‘bağlamalı’ ifadesi sebebiyle yakı veya yara bandı türünden bir uygulamaya işaret eden örneklerden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

kimniñ burunta kan önsär ... takı yumşak tuz bözdä yörgäp alınta bazun kan iygäy “Kimin burnu kanarsa... nar kabuğunu havanda öğütüp elekten geçirip pamuğa sarıp alnına bağlamalı. Kanama duracaktır.” [Rachmati 1932 16 17/19].

kişi udiyu umasar ävin lodur mana urugı süti kusu küşti aruri tüz ülüş sokup lalap yogrutka yogurup alınta yaksar udiyur “Bir kimse uyuyamazsa, lodhra meyvesi, mäne tohumu, süide çiçeği, Hint baş

doğruluğunu; fragmanın eksik kısmından önce yer alan *katıp yogurup yas[s]ı kılıp* ‘karıştırıp, yoğurup, yassı hâle getirmek’ ifadesinin anlamı teyit eder niteliktedir. Reis-Habito’nun *sūtra*’nın III. bölümüne dair Almanca aktarımı için bk. Osman Fikri, Sertkaya (2021). “Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uyurca Sūtra’lardan Parçalar”. *Journal of Old Turkic Studies* 5 (2), 385.

zencefili (ve) halileyi eşit miktarlarda alıp (havanda) öğütüp ezip yoğurtla karıştırıp alına yakmalıdır. Uyuyacaktır.” [Rachmati 1932 8 41/43].

...mişkiç mayagı yılan kasığı tükä alınıntaki töz bo otlarıg sokup yaklağı²⁰ ol öñrädür. “...kedi dışkısı, yılan derisi, keçi boynuzu; bu ilaçlar öğütölüp yapıştırılmalıdır. İyileşir.” [Zieme 1999 323 2/4].

kimniñ burunta kan önsär mir ya[ñak] üzä türtgil köz üzä saçzun alın üzä yakzun kan iygäy “Kimin burnu kanarsa yanaklarına bal sürsün, gözüne bal damlatsın, alına balı yapıştırsın. Kanama duracaktır.” [Rachmati 1932 16 5/7].

beş on yıl kart bolup bütünsär kişi ätin yakgu ol bat bütär “Beş ila on yıllık bir çbanı olup geçmiyorsa insan eti ile yakı yapmak gerekir. Hemen iyileşir.” [Rachmati 1930 6 30/31].

böriniñ süñökin tilin kurtıp kal ıt tartmış kişikä başıña yaksar ädgü bolur “Kurdun kemiklerini ve dilini kurutup, kuduz köpek tarafından ısırılmış bir kimsenin başına yapıştırsanız iyi olacaktır.” [Rachmati 1930 8 79/80].

1.1.16. Yedirmek ve Yutturmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü; *ye-* ‘yemek, ağızda çiğneyerek yutmak, yiyip bitirmek’, *yetür-* ‘yemesini sağlamak’, *siñir-* ‘yalayıp yutmak, soğurmak, emmek’, *aş ber-* ‘yemek yedirmek’ gibi fiil şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır. EUT tıp metinlerine bakıldığında başta yabancı hayvanların, av hayvanlarının etleri olmak üzere vücut direncini arttıracak gıdaların tüketilmesinin önerildiği görülmektedir. Bu çerçevede Maue (2015)’ten alınan metin parçasındaki *aş bermiş kargäk* ifadesinden aşın ne olduğuna dair bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Ancak Károly (2024)’teki *käy(i)k äti* ‘geyik eti, av hayvanı eti’; Rachmati (1932)’deki *kıyıma* ‘kıyma’ ve Rachmati (1930)’daki *ularniñ meyisi* ‘urkekliğin beyni’ ifadelerinden av hayvanlarının etlerinin çeşitli hastalıkların tedavi edilmesi için tüketildiği anlaşılmaktadır.

Bu hususlarla örtüşecek nitelikte birtakım ifadeler, geleneksel Hint tıbbına ait metinlerde de tespit edilebilmektedir. Budist öğretilerde etin öğünlerden çıkarılması teşvik edilmiş; özellikle *Mahāyāna* geleneğinde et tüketimi yasaklanmış olmasına rağmen (Harvey, 2000, s. 158-165) geleneksel Hint tıbbında tedavi amacıyla çeşitli etlerin yenmesinin tavsiye edildiği görülmektedir. Bu husus, etik-dini pratiklerle tıbbi uygulamalar arasındaki karşıtlığı göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Ayurvedik metinlerde, yabancı hayvanların etleri ve bu etlerden yapılan et suyunun (Skr. *jāngalarasa*) tüketilmesi önerilmektedir. Buna ek olarak, Ayurvedik taksonomiye göre tohumları dağıtan av kuşları (Skr. *vişkira*) sınıfında yer alan bıldırcın, serçe, tavus kuşu, su kuşu, keklik, sülün vb. hayvanların etlerinin de tedavi amacıyla tüketilmesi önerilmektedir (Jolly, 1901, s. 36). Ayrıca Hint *Materia Medica*sında yenmesi için önerilen hububatlar arasında özellikle pirinç öne çıkmaktadır. Arpa, buğday, fasulye, bezelye, mercimek, darı vb. hububatlar ise pirince göre nispeten daha az öneme sahiptir (Jolly, 1901, s. 37). Rachmati (1932) tarafından kaydedilen *burçak* ‘bezelye’

²⁰ Zieme, çalışmasında sözcüğün *yışl’qw* şeklinde yazıldığını ifade ederek sözcüğü *yışlağı* biçiminde okumayı uygun bulmuştur. Sözcüğü etimoloji bakımından *is* ‘duman’ sözcüğüyle ilişkilendirdiği için *yışlağı* biçimini Almancaya *rauchen* ‘tüttürmek, tütsü yakmak’ fiiliyle aktarmıştır. Ancak açıklamalar kısmında sözcüğün okunuşunun kesin olmadığını da belirtmektedir. Bk. Peter, Zieme (1999). “Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren”. *Studia Tibetica et Mongolica*. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica, 323-325.

sözcüğü, bu hiyerarşi içinde yer alan bir hububatın yenmesini tavsiye etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Bunlara ek olarak Rachmati (1937)'de yemekten ziyade yutmaya örnek teşkil edecek bir ilacın tarifi yer almaktadır. Tarifte, çeşitli bitkisel bileşenlerin öğütülüp bal ile karıştırıldığı ve elde edilen karışımın tablet hâline getirilip yutulduğu belirtilmektedir. Bu türden ilaçlar, geleneksel Hint tıbbında tatlı ve pişirilmemiş ilaçlar olarak değerlendirilip *Skr. modaka* şeklinde ifade edilmektedir (Jolly, 1901, s. 29).

anjar aş bermiş kârgâk “Ona yemek yedirmek gereklidir.” [Maue 2015 385 b1].

...*bu[laku at]lîg kart ol sarîg tözlüg bo yigligkâ [] kâyi(k) âtin yetürmi[ş kârâk]* “Safraya kaynaklı bulagı adı verilen ülserdir, bu hastalığa (yakalanan kişi)ye geyik eti yedirilmelidir.” [Károly 2024 31 04/05].

pitpadî²¹ beş bakır mırç dört bakır kürbi üç bakır kadız iki bakır sukşumur bir bakır bışığ sinir üç bakır bitmul dört bakır kurnu bir bakır artun bir bakır yanî tana üç bakır bo otlarnı yumşak sokup mir bilân yogurup it burnıça yumgaklap on [...] “beş ölçek biber, dört ölçek karabiber, üç ölçek kürbi (?), iki ölçek tarçın kabuğu, bir ölçek kakule, üç ölçek kuru zencefil, dört ölçek biber bir ölçek *kurnu* (?) bir ölçek kişniş üç ölçek taze susam (?) bu ilaçları hafifçe öğütüp, bal ile karıştırıp kuşburnu kadar yuvarlayıp on...(yutması gerekir).” [Rachmati 1937 33 2/14].

bor ogrınta sarîg ig tâprämiş ârsâr...burçak üzâ kıyıma bışırup yetürmiş kârâk “Eğer şarap içmek yüzünden safraya hastalığı baş gösterirse bezelye ile kıyma pişirip yedirmek gerekir.” [Rachmati 1932 24 45/48].

kal it tartmış kişikâ ularnı meyisin yesâr âdgü bolur “Kuduz köpek tarafından ısırılmış bir kişi urkekliğin beynini yerse iyi olacaktır.” [Rachmati 1930 8 63/64].

1.2. İkincil Tedavi Usulleri

Tarafımızca ikincil tedavi usulleri ifadesi; tedaviyi sürece yayan, tedavide hastanın kendi tasarrufuna bağlı olan uygulamaları; etkisini doğrudan doğruya gösteren, tatbikî, müdahale içeren, hekimin tasarrufunda olan diğer uygulamalardan ayırmak maksadıyla kullanılmıştır. Bu usuller aşağıdaki gibidir:

1.2.1. Güneşlenmek ve Ay Işığı Altında Beklemek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulleri, *kün çoğınmta tur-* ‘gün ışığında kalmak’ ve *ay tâñrı yarokın utrunuk ârtür-* ‘Ay ışığı altında beklemek’ şekillerinde ifade edilmektedir. Maue (2008)’den ve Gabain (1954)’ten alınan ve bu türden uygulamaların nadir örnekleri olma özelliği gösteren aşağıdaki ifadelerden uygulamaların ayrıntılarına dair malumat elde etmek güçtür. Ancak bir tedavi aracı olarak güneşlenmenin veya ay ışığı altında beklemenin tavsiye edildiği anlaşılmaktadır.

²¹ Nadkarni; sözcüğün *Skr. pippala* biçiminde olduğunu ve Lat. *Ficus Religiosa* olan Hint inciri ağacına karşılık geldiğini belirtmektedir. Wilkens, sözcüğe ‘biber’ karşılığını vermektedir. Ancak Unnikrishnan, Sanskrit dilinde *pippala* sözcüğünün eril cinsiyette çekimlendiğinde Hint inciri ağacına karşılık geldiğini, dişil cinsiyette çekimlendiğinde ise uzun biber anlamını taşıdığını ifade etmektedir. Bk. Payyappalli, Unnikrishnan (1997). “An Insight into Ayurveda’s Understanding of Medicinal Plants”. *Amruth*, 11.; Krishnarao Mangeshrao, Nadkarni (1954). *Indian Materia Medica Vol One*. Bombay: Popular Prakashan. 552.; Jens, Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 558.

Sözü edilen uygulamanın, Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi mümkündür. Cerrahi uygulamaların tanınmış hekimi olan Susruta, tedavi usullerini Skr. *pārthiva* ve Skr. *kālakrita* olmak üzere temelde iki sınıfa ayırmaktadır. Bundan *kālakrita*; gece ve gündüz döngüsü, ay ve mevsim değişimleri, güneş ışığı, ay ışığı, karanlık, gölge, rüzgâr, soğuk ve yağmur gibi zamanla tesirini gösteren unsurları içeren tedavi uygulamalarını kapsamaktadır. Ona göre; bu etmenlerin tümünün bedenin *doşaları*²² üzerinde, dolayısıyla bunların düzensizliğinden kaynaklanan hastalıklar üzerinde etkisi bulunmaktadır (Dutt, 1877, s. 2). Buradan hareketle ay ve güneş ışığının *doşalar* üzerinde dengeleyici bir etkisinin olduğuna inanılmaktadır.

kūn çoḡinta turmakag y(ı)ratı tarkarmış kārāk “Güneşin sığağından uzak durmayı bırakmak gerekir.” [Maue 2008 132 4].

türtüngülär türtünüp yinçülüg morvantlar asınıp yeviklig etiglig [...] ay täñri yarokın utrunuk ärtürmiş kārāk “Merhemler sürünüp inci gerdanlık takınıp (çeşitli) takılar (takıp) [...] ay ışığına karşı beklemek gerekir.” [Gabain 1954 58 17/18].

1.2.2. Perhiz Yapmak ve Sakınmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *ırat-* ‘terk etmek, bir kenara bırakmak’ ve *bermä-* ‘vermemek’ fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen EUT tıp metinlerinin temel gayesi; çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere genellikle yenerek, içilerek ya da farklı uygulama yöntemleriyle kullanılabilecek çeşitli ilaç bileşenlerini düzenli bir biçimde sunmaktır. Bu sebeple bu metinlerde sakınılması, uzak durulması gereken eylemlere ve perhize dair sınırlı sayıda örnek karşımıza çıkmaktadır.

Geleneksel Hint tıbbında farklı rahatsızlıklar çerçevesinde sakınılması, uzak durulması gereken eylemlere dair birtakım verilere tesadüf edilmektedir. Bu husus Skr. *tyaj-* şeklinde ifade edilmektedir (Wilkens, 2021, s. 290). Örneğin sarılık olmuş bir kişinin asitli ve soğuk içecekleri içmemesi (Dutt, 1877, s. 34); demir takviyesi alan bir kimsenin susam yağı, hardal ve şaraptan uzak durması (Dutt, 1877, s. 47); kronik ve yüksek ateş, zayıflık, kansızlık gibi rahatsızlıkların tedavisinde sindirilmesi zor yiyeceklerin yenmemesi (Dutt, 1877, s. 48) tavsiye edilmektedir. Frengi gibi rahatsızlıklarda ise cinsel münasebetten kaçınılması önerilmektedir (Jolly, 1901, s. 106).

Rachmati (1932)’den alınan aşağıdaki ilk metin parçasında vücut direnci düşmüş bir hastaya çeşitli yiyeceklerin yedirilmemesi üzerine; ikinci metin parçasında ise bazı ilaçların alımının kesilmesi üzerine bir kayıt karşımıza çıkmaktadır. Rachmati (1930)’dan alınan metin parçasında ise fazla ilaç içmekten sakınılması gerektiğine dair bir ifade yer almaktadır.

...tomlımıšta ş(ä)kär üzä saçıp ... süḡlin äti kıyıma kılıp yesär bor ogrınta ... bor içip leşp ogrınta ig törüsär a[şnu] aç... bir tün birök ädgü bolmasar ätözi küçlüḡ... küçsüz ärsär bermäḡü ol “... soğuduktan sonra üzerine şeker serpilmeli ve sülün etinden kıyma yapıp yedirilirse şarabın sebep olduğu hastalığa şifa olur. Şarap içmekten balgam *doşası* nedeniyle bir hastalık meydana gelirse öncelikle

²² Geleneksel Hint (Ayurveda) tıbbında, vücudun Skr. *vāta* ‘hava, rüzgâr’, *pitta* ‘ateş, sahra’ ve *kapha* ‘su ve toprak, balgam’ şeklinde adlandırılan üç ana psiko-fizyolojik ilkesini ifade eden bir terimdir. *Doşalarda* meydana gelen bozulmanın hastalığın oluşmasına neden olduğuna inanılmaktadır. *Doşa* sözcüğü Arapça *hilt* sözcüğü ile eş anlamlıdır.

bir gece aç-[...] fakat iyileşme olmazsa vücudu da zayıfsa ona yedirilmemelidir.” [Rachmati 1932 24 50/54].

ot am ıratmış kârgâk “İlaçları bir kenara bırakmak gerekir.” [Rachmati 1932 30 159].

yânâ [yoldurgan hvası] *kurugın bir bakır yinçgâ sokup lalap ozakı yança içgöl artuk içsâr bolmaz* ‘Ayrıca bir ölçü kuru yoldurgan (?) çiçeğini havanda öğütüp, ezip önceden zikredilmiş usule göre içmelidir. Daha fazla içmesi uygun değildir.’ [Rachmati, 1930 12-14 170/171].

1.2.3. Terletmek

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, *tärtär-* ‘terletmek, terlettirmek’ fiiliyle karşımıza çıkmaktadır. *tärtär-* fiilinin geçtiği fragmanlardan bu işlemin ayrıntısına dair herhangi bir çıkarım yapmak güçtür. Yalnızca Rachmati (1932)’den alınan metin parçasında guatr rahatsızlığı için bu uygulamaya başvurulduğu ve öncesinde vücuda yağ sürüldüğü anlaşılmaktadır.

Sözü edilen uygulamanın, geleneksel Hint tıbbi kapsamında Hint *Materia Medica*sı aracılığıyla desteklenmesi ve ayrıntılandırılması mümkündür. Geleneksel Hint tıbbında Skr. *svedana* olarak ifade edilen terlemenin dört çeşit alt uygulaması bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Skr. *tâpasvedada*. Buna göre hastayı terletmek için ısıtılmış levhalara, tuğlalara, kum veya bezlere başvurulmaktadır. Bir diğeri, Skr. *ushmasvedada*. *Ushmasvedada* hastaya sıcak buhar uygulaması yapılmaktadır. Burada çeşitli kaynatma araçlarından, bazı yağ ve bitki öz sularından faydalanılmaktadır. Üçüncüsü Skr. *upanâhasvedada*. Buna göre macunlar, sıcak bantlar ve torbalar gibi araçlarla hastanın terletilmesi sağlanmaktadır. Dördüncüsü ise Skr. *dravasvedada*. *Dravasveda*, hastanın bel hizasına kadar sıcak su dolu bir kaba oturtulduğu ve baş ile omuzlarına yukarıdan sıcak su dökülerek yıkandığı bir banyo uygulamasıdır (Dutt, 1877, s. 19-20). Ayrıca terletme Ayurvedik tıpta vücudun tümünden arındırılmasını ifade eden Skr. *pancha-karma*’nın da bir parçasıdır.

bo otlar sokup süt birlâ kay[nt(u)]ru[p] iglig k(i)şikâ uzatı tärtärmış kârgâk “Bu ilaçları öğütüp süt ile kaynatıp hasta kimseyi uzun süre terletmek gerekir.” [Maue 2015 388 v34/v35].

[...] [y]erdâ turmuş suv içmiş bokok ârsâr ol ymâ [...] bolsar yağış urmuş kârgâk tärtärmış kârgâk “... yerde bekleyen suyu içmek yüzünden guatr olunduysa o yine ... olsa yağ sürmek ve terlemek gerekir.” [Rachmati 1932 26 86/87].

1.2.4. Uyumak ve Uyumak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü *udı-* ‘uyumak’ ve *udıt-* ‘uyutmak’ fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Rachmati (1930)’dan alınan aşağıdaki metin parçasında sancı şikâyeti olan bir kimse için uyumasının tavsiye edildiği görülmektedir.

Geleneksel Hint tıbbında uyku ya da uykusuzluk genellikle çeşitli hastalıkların göstergesi olarak ele alınmaktadır. Jolly, yaz mevsimi dışındaki dönemlerde gündüz uykusundan kaçınılması gerektiğine inanıldığını ifade etmektedir (1901, s. 38). Bu hususun, vücudun dört *doşas*ından biri olan safradaki (Skr. *pitta*) dengeyi bozduğu düşünülmektedir (Jolly, 1901, s. 47).

igligig udıtm[ış kârgâk] “Hasta kimseyi uyutmak gerekir.” [Rachmati 1932 33 222].

yana sunu tört bakırnu bulun batman kudunmuknu sızgurup aç karınka içip udıgu ol enâgü agrıg ketâr “Ayrıca suyun dört ölçü kadarını (alıp) bulun (?) batman kudunmuku (?) eritip aç karınla içtikten sonra uyumak gerekmektedir. Sancı geçer.” [Rachmati 1930 6 18/20].

1.2.5. Yıkanmak

EUT tıp metinlerinde bu tedavi usulü, ‘yıkanmak, banyo yapmak’ anlamı *suva kir-* ve *yungu kıl-* birleşik fiilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Yıkanmak, geleneksel Hint tıbbında Skr. *svedana* olarak ifade edilen terlemenin alt uygulamalarından biridir. Skr. *dravasveda* olarak adlandırılan bu uygulama, hastanın bel hizasına kadar sıcak su dolu bir kaba oturtulması ve baş ile omuzlarına, öncelikle sıcak su olmak üzere sıcak süt, et suyu, yağ ve Skr. *kāñjika* dökülerek yıkanması esasına dayanmaktadır (Dutt, 1877, s. 20). Bunun yanı sıra Skr. *váluká* adı verilen sıcak kum banyolarına (Dutt, 1877, s. 25) ve aromatik soğuk banyolara da başvurulduğu görülmektedir (Dutt, 1877, s. 58). Bunlara ek olarak Jolly; geleneksel Hint tıbbında ılık banyoların vücudun yalnızca alt kısmı için yararlı üst kısmı içinse zararlı olduğunu ve yemek yedikten sonra banyo yapılmaması gerektiğine inanıldığını belirtmektedir (1901, s. 38).

Aşağıdaki Rachmati (1937)’den alınan metin parçasında süt ile yapılan bir uygulamadan söz edilmesine rağmen bu uygulamada yalnızca yüzün mü yoksa vücudun tamamının mı süt ile yıkandığı anlaşılamamaktadır. Maue ve Sertkaya (1986)’dan alınan metin parçası ise AY(S)’ye ait olup Tanrıça Sarasvatî’nin banyo ritüelini içermektedir.

äckü süti birlä yunsar yüz çimsiz bolur. “(Bir kimse) keçi sütüyle yıkanırsa yüzündeki kırıksıklıkları gider.” [Rachmati 1937 34 1].

...alko ada tudalarig kätärtäçi d(a)rnılar küçi üzä kutadtaçı otlar kuvragı [üz]läki suvka kirgölük törösın ötüñü täginäyin kim kayu tözünlär bo nom ärdinig nomlagalı tıñlagalı ugrasarlar aşnuça bo iki kırk törlüg otlarig alıp yungu kılmuş käreğäk. “...tüm sıkıntıları ortadan kaldıran, Dhāraṇī’ler gücüyle kutsamalar getiren ilaçların bütününi içeren suya girme usulünü saygıyla sunayım. Bu sūtra mücevherini vaaz etmek veya dinlemek isteyen tüm asil kişiler, önce otuz iki çeşit ilacı alıp (onlardan bir) banyo hazırlamalıdır.” [Maue ve Sertkaya 1986 81 11/18].

SONUÇ

EUT tıp metinlerinde yer alan çeşitli hastalıkların tedavisine dair uygulamaları, birincil ve ikincil uygulamalar olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bu sınıflandırma, geleneksel Hint tıbbında cerrahi uygulamalarıyla tanınan Susruta’nın tedavi usullerini Skr. *pārthiva* ve Skr. *kālakrita* olmak üzere temelde iki sınıfa ayırmasıyla örtüşmektedir. Bu örtüşmeyi, EUT tıp metinlerinde yer alan uygulamaların, Hint *Materia Medica*sında yer alan tedavi yöntemleriyle paralellik göstermesi desteklemektedir. Bu durum söz konusu metinlerin tercüme ya da uyarlama oldukları göz önüne alındığında oldukça tabiidir. Yalnızca Rachmati (1930)’dan alınan ve meyan kökü çubukları kullanılarak ses kısıklığına karşı bir tür “emme çubuğu”nun hazırlanışından söz edilen tarife dair herhangi bir veriye Hint *Materia Medica*sında rastlanmamıştır. Buna ek olarak, sözü edilen tedavi usullerinin çoğunluğunu yemek, içmek ve sürmek fiilleriyle ilişkili tariflerin oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca çoğunluğu maddi tedavi usulleri olarak değerlendirilse de bu metinlerde birtakım majik uygulamalar da karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde Hint *Materia Medica*sı hakkında etraflı bir alan yazını mevcuttur. Bu sebeple, geleneksel Hint tıbbında çeşitli hastalıkların tedavisine yönelik uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Buna karşılık, EUT tıp metinleri için benzer nitelikte bir değerlendirme yapmak şu aşamada mümkün görünmemektedir. Bu metinlerin birtakım

rahatsızlıklar üzerine karmaşık olmayan, kolay uygulanabilir tarifler sunmayı amaçladığı ileri sürülebilir.

Bu metinler, yalnızca dönemin tıp anlayışını ve tedavi şekillerini yansıtmaları bakımından değil barındırdıkları dilsel ve kültürel özellikleriyle de önem taşımaktadır. Bu çerçevede söz varlığı bakımından tıp alan yazınına önemli katkılar sunmaktadır. Çalışmada farklı tedavi usulleri çerçevesinde çeşitli alet; ilaç; bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı bileşen gibi isim türünden sözcüklerle ilaç hazırlama ve o ilacın rahatsızlığın olduğu bölgeye uygulanması gibi fiil türünden pek çok sözcük karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu çalışma bunlar arasında *ujik kıl-* ve *liv kıl-* fiil şekilleri hakkında birtakım çıkarımlar yapmaya olanak tanımaktadır. Buna göre; her ne kadar *ujik* sözcüğü ‘harf, ideogram, yazı, hece, alfabe, edebiyat’ gibi anlamlara sahipse de *ujik kıl-* birleşik fiili bir tıp terimi olarak ‘damlatmak’ anlamını kazanmıştır. *liv kıl-* fiil şekli ise tanıklandığı metin parçasındaki *sor-* ‘emmek, soğurmak’ fiiliyle birlikte bir gıda maddesi olarak *liv*’in formu hakkında çıkarım yapmaya imkân sağlamaktadır. Bu metin parçasında hem sözcüğün tek başına tanıklanması hem de *sor-* ‘emmek, içine çekmek’ fiilinin tümleyicisi olarak yer alması, sözcüğe karşılık gelen yiyeceğin emilecek formda olmasını gerekli kılmaktadır.

Bu metinler, Ağca’ya göre 14. yüzyılın ikinci yarısında yazılmışlardır (2021, s. 440). Bu tarihe kadar İslam medeniyet dairesi içinde İbni Sina’dan başlamak üzere Zehravi, Ali bin Abbas el-Mecusi, Sabuncuoğlu Şerafettin ve Ebü’l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi’l-Hazm İbnü’n-Nefîs el-Karaşî ed-Dimeşkî gibi dönemlerinin önde gelen hekimlerine dayanan, devrine göre ileri sayılabilecek bir tıp literatürü oluşturulmuş durumdadır. Dolayısıyla, söz konusu metinlerin tercüme edildiği dönemde İslam coğrafyasında, tıp alanında mevcut olan alternatif bir başka birikimden de söz etmek mümkündür. Bu bakımdan, Uygurların bu tıp metinlerini yalnızca bir geleneği devam ettirmek amacıyla mı, yoksa dönemin sağlık ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde doğrudan uygulamak üzere mi tercüme ettikleri sorgulanmalıdır. Bu hususta Arat’ın çalışmasında yer alan ve metnin mütercimine ait olduğunu düşündüğümüz *kim kayu okısar askançulamasun ayasun* ‘Okuyan bir kimse alay etmesin, saygı gösterson.’ (Rachmati, 1932, s. 4) ifadesi kayda değerdir.

KISALTMALAR

AY(S): *Altun Yaruk Sudur*; **bk.:** bakınız; **CC:** *Codex Cumanicus*; **DLT:** *Dîvânü Lugâti’t-Türk*; **EUT:** Eski Uygur Türkçesi; **KB:** *Kutadgu Bilig*; **Lat.:** Latince; **MS.:** Milattan Sonra; **OTWF:** *Old Turkic Word Formation*; **Skr:** Sanskrit; **vb.:** ve benzeri

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, Mustafa ve Galip Güner (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Bailey, Harold Walter (1953). "Medical plant names in Uigur Turkish". *Mélanges Fuad Köprülü* / 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, 51-56.
- Bayat, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2023). "İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri". *GTTAD Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5(9), 83-90.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Dutt, Udoy Chand (1877), *The Materia Medica of the Hindus Compiled from Sanskrit Medical Works*. Calcutta: Thacker, Spink & Co.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gabain, Annemarie von (1950). *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gabain, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brāhmīscript*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Gabain, Annemarie von (1996). "Eski Türk Yazı Kültürü ve Matbaası". (Çev. Arzu Ekinci). *AÜ TÖMER Yayınları*. 7-29.
- Harvey, Peter (2000). *An Introduction to Buddhist Ethics Foundations, Values and Issues*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jolly, Julius (1901). *Medicine*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Kaçalin, Mustafa Sinan (2015). "Liv 'aş, yemek' Üzerine". *Türk Dili Dergisi* (757), 48-53.
- Károly, László (2024). "An Old Uigur Medical Fragment in Syriac Script". *Orientalia Suecana* 73, 28-37.
- Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Knüppel, Michael (2013). *Alttürkische Handschriften Teil 17: Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Mani, Vettam (1975). *Purāṇic Encyclopaedia*. Delhi-Padma-Varanasi: Motilal Banarcidass.
- Maue, Dieter (2008). "An Uighur version of Vāgbhaṭa's Aṣṭāṅgahrdayasaṃhitā". *Asian Medicine* 4, 113-173.
- Maue, Dieter (2015). *Alttürkische Handschriften Teil 19: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift Teil 2*. Stuttgart: Franz Steiner.

- Maue, Dieter ve Osman Fikri Sertkaya (1986). "Drogenliste und Dhāraṇī aus dem 'Zauberbad der Sarasvatī' des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil I)". *Ural-altaische Jahrbücher* 6, 76-99.
- Rachmati, Gabdur Raşid (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Rachmati, Gabdur Raşid (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Rachmati, Gabdur Raşid (1937). *Türkische Turfan Texte VII: Mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Sertkaya, Osman Fikri (1997). "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış". *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* 4-7 Eylül 1989 (Haz. Azize Aktaş Yasa). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 349-358.
- Sertkaya, Osman Fikri (1999). "Kurzer Überblick über die uigurischen medizinischen Texte". *Arslan Terzioğlu'na Armağan* 60. *Doğum Yılı Anısına*. İstanbul: ISIS, 125-138.
- Sertkaya, Osman Fikri (2021). "Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar". *Journal of Old Turkic Studies* 5 (2), 380-392.
- Sharma, Shik (1929). *The System of Ayurveda*. Bombay: Khemraj Shrikrishnadas Shri Venkateshwar Steam Press.
- Tekin, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, Hacer (2023). "Mercury in Old Uyghur". *Türkiyat Mecmuası* 33 (2), 535-569.
- Unnikrishnan, Payyappalli (1997). "An Insight into Ayurveda's Understanding of Medicinal Plants". *Amruth*, 1-26.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldırım, Rifat Vedat (2022). "Pedanius Dioscorides (MS. 1. yüzyıl): Anadolu Hekim, Herbalist ve Materia Medica Yazarı". *Anadolu Tıp Dergisi* (1), 67-72.
- Zieme, Peter (1999). "Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren". *Studia Tibetica et Mongolica*. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica. 325-340.
- Zieme, Peter (2007). "Notes on Uighur medicine, especially on the Uighur Siddhasāra tradition". *Asian Medicine* (3), 308-322.